

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

О. Б. Балацька

ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ЛІДЕРСТВО

*Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Сєверодонецьк
2020

УДК 323.3:316.344.4:316.46

Б 20

Рекомендовано Вченою радою
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
(протокол № 7 від 12 травня 2020 р.)

Відповідальний редактор :

Павлова Л. І., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Рецензенти:

Новакова О. В., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова,

Пашина Н. П., доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету,

Михальський І. С., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Балацька О. Б.

Б 20 **Політичні еліти та лідерство** : навчальний посібник /
О. Б. Балацька ; під. ред. Л. І. Павлової. – Северодонецьк : вид-во СНУ
ім. В. Даля, 2020. – 136 с. : бібліогр. 129 назв.

ISBN 978-617-11-0168-5

Навчальний посібник покликаний надати студентам базові знання стосовно сутності і типології політичних еліт, політичного класу та лідерства, різноманіття підходів до тлумачення цих понять, закономірностей зміни і циркуляції еліт, основних джерел та етапів елітотворення та лідеротворення. Видання дозволяє сформулювати чітке уявлення щодо генези і характеру українського політикуму, навчити молодь застосовувати набуті знання на практиці.

Для студентів спеціальності «Політологія», наукових працівників, викладачів, аспірантів, державних службовців і посадовців органів місцевого самоврядування

УДК 323.3:316.344.4:316.46

© Балацька О. Б., 2020

© Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля, 2020

ISBN 978-617-11-0168-5

Зміст

ВСТУП	4
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН	8
ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ	9
ТЕОРЕТИЧНИЙ КУРС	14
Тема 1. Понятійно-категоріальний апарат теорії політичної еліти і лідерства...14	
Тема 2. Уявлення про політичну еліту і лідерство в історії політичної думки...21	
Тема 3. Теоретико-методологічна база дослідження політичної еліти	31
Тема 4. Основні теоретичні підходи до аналізу політичного лідерства.....	37
Тема 5. Класичні теорії еліт	43
Тема 6. Сучасні теорії політичних еліт	49
Тема 7. Системи рекрутування політичних еліт і лідерів	60
Тема 8. Типології політичних еліт і лідерів	65
Тема 9. Становлення та розвиток політичної еліти і лідерства в незалежній Україні	73
Питання до лекцій для самоконтролю	88
ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	90
Семинар 1. Сутність і функції політичної еліти і політичного лідерства	90
Семинар 2. Уявлення про політичну еліту і лідерство в історії політичної думки	92
Семинар 3. Теоретико-методологічна база дослідження політичних еліт	94
Семинар 4. Основні теоретичні підходи до аналізу політичного лідерства	96
Семинар 5. Класичні теорії еліт	98
Семинар 6. Сучасні теорії політичних еліт	100
Семинар 7. Системи рекрутування політичних еліт і лідерів	102
Семинар 8. Типології політичних еліт і лідерів	104
Семинар 9. Становлення та розвиток політичних еліт і лідерства в незалежній Україні	106
ПИТАННЯ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ	108
ТЕСТИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ	110
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ	127
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	128

ВСТУП

Виклики часу, що пов'язані з глибинною трансформацією політичної системи України і впровадженням нових демократичних політико-культурних установок, потребують формування нової генерації політологів, які володіють фундаментальними та всебічними знаннями усіх аспектів політики. Такі зміни зумовлюють ускладнення політичних відносин, що актуалізує вивчення питання суб'єктів політичного процесу, провідними серед яких є політична еліта, або керівний клас, та політичні лідери.

Суспільство – це складна динамічна система, всередині якої існує багато зв'язків і закономірностей, що тісно взаємопов'язані. Це зумовлює цілісність суспільного організму, інтегрує до нього безліч соціальних відносин. Одним із найважливіших аспектів функціонування суспільства є динаміка розвитку політичних еліт та інституту лідерства. Старі системи, в яких відбуваються процеси стагнації, неспроможні адекватно адаптуватися до умов середовища, що постійно змінюється. Це стосується і політичної системи. Одним із засобів її адаптації є оновлення політичних еліт і лідерів, яке супроводжується упровадженням нового політичного курсу, реформами та інноваціями, збільшенням потенціалу розвитку, актуалізацією нових політико-культурних цінностей тощо.

Усе це зумовлює необхідність усебічного вивчення політичних еліт та лідерства, їхньої сутності, тлумачень, закономірностей циркуляції, систем рекрутування, типології, функцій та суспільної ролі тощо. Зазначені аспекти обов'язково повинні знайти відображення й у системі викладання політологічних знань у вищій школі.

Особливої уваги потребує дослідження політичної еліти та лідерства у площині ціннісного підходу. Адже етимологічно термін «еліта» означає найкращих, «відбірних» представників суспільства. Таким чином, по-перше, не можна ігнорувати ціннісної складової цього поняття навіть за умови абстрагування від морально-етичних критеріїв. По-друге, від «якості» політичної еліти залежить якість її управлінської діяльності, а, отже, – рівень і характер розвитку суспільства.

Особливості вітчизняного елітотворення, умови, за яких відбувалося становлення політичної системи та її компонентів, визначили особливості і специфічні ознаки українського керівного класу. Національна еліта формувалася під тиском певних несприятливих чинників, серед яких –

генетична спорідненість із радянською номенклатурою, відсутність бази для консолідації, наявність ідеологічного і структурного розколу. Усе це заклало відповідне підґрунтя для інституціоналізації такого типу політичної еліти та відносин між панівними групами, який є характерним для сучасної України.

Елітотворчі процеси, що відбулися унаслідок руйнування радянської системи, зумовили виникнення специфічного типу політичного класу. Деякі з його особливостей мають негативний характер, що спричиняє нівелювання критеріїв професіоналізму та компетентності, які вкрай важливі для ефективної управлінської діяльності. Зважаючи на специфіку процесу становлення української еліти, який іноді суперечив вимогам демократизації, необхідним є формування такої політичної еліти, яка була би спроможною адекватно й ефективно реагувати на виклики модернізації.

Політична еліта України перебуває у процесі становлення. Її роль як провідного суб'єкта політичного процесу є дуже значною в контексті модернізаційних змін, що відбуваються в українському суспільстві. Від якісного складу еліти, характеру її політичної діяльності залежить успіх демократичних перетворень, підвищення адаптивних можливостей політичної системи. Для розуміння особливостей, специфіки, тенденцій розвитку політичної сфери в Україні необхідно проаналізувати сутність і властивості еліти, вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників на вітчизняний елітотворчий процес. Усе це підсилює актуальність вивчення цієї проблематики, що підтверджується значним інтересом до неї багатьох дослідників.

Для усебічного дослідження та розв'язання зазначених проблем необхідним є засвоєння фундаментальних знань щодо проблеми політичних еліт, політичного класу та лідерства. Отже, в рамках навчального курсу необхідно охопити якомога більший обсяг теоретичних і практичних питань. Курс «Політичні еліти та лідерство» є невід'ємною складовою якісного засвоєння політологічних знань й найважливіших засад політичної дійсності. Він повинен забезпечити глибокий рівень теоретичних знань щодо сутності політичних еліт, політичного класу та лідерства, різноманіття підходів до тлумачення цих понять, розкрити закономірності зміни й циркуляції еліт, надати знання щодо типології політичних еліт та лідерства, визначити основні джерела та етапи елітотворення, сформувати чітке уявлення щодо генези, характеру і діяльності українського політикуму, навчити молодь застосовувати набуті знання на практиці.

Мета дисципліни «Політичні еліти та лідерство» полягає у вивченні та засвоєнні теоретичних знань щодо змісту основних питань функціонування політичних еліт та лідерства й умінні застосовувати набуті знання для пояснення та аналізу політичної дійсності.

Завдання дисципліни «Політичні еліти та лідерство»:

- вивчити понятійно-категоріальний апарат теорії політичних еліт, політичного класу та лідерства;
- розкрити основні підходи до визначення сутності та суспільної ролі політичних еліт, керівного класу та лідерства;
- надати уявлення про типології політичної еліти і лідерів;
- визначити головні принципи систем рекрутування еліти та лідерів;
- охарактеризувати джерела, етапи генези і становлення політичних еліт та лідерства в незалежній Україні;
- з'ясувати роль політичної еліти та лідерства в процесі демократичної модернізації.

Структура дисципліни «Політичні еліти та лідерство» передбачає наступні види організації навчального процесу:

- лекційні заняття;
- семінарські заняття;
- дискусії;
- консультації;
- самостійна робота студентів.

Під час вивчення дисципліни студенти **зобов'язані** відвідувати лекційні та семінарські заняття, займатися індивідуально.

Унаслідок засвоєння курсу «Політичні еліти та лідерство» студенти **повинні**:

- оволодіти основними поняттями й категоріями теорії політичної еліти та лідерства, як-от «політична еліта», «керівний клас», «панівний клас», «політичне лідерство», «циркуляція еліт», «система рекрутування», «стиль політичного лідерства», «політичний імідж» тощо;
- знати та вміти використовувати різні методологічні підходи до визначення сутності політичних еліт, політичного класу та лідерства;
- мати чітке уявлення про сутність, суспільну роль, типи політичної еліти та лідерів, давати їм порівняльну характеристику;
- визначати і порівнювати системи рекрутування еліти;
- знати класичні й сучасні теорії політичних еліт і лідерства;
- отримати знання щодо становлення та розвитку політичної еліти та лідерства в незалежній Україні;
- вміти аналізувати політичну ситуацію та події в аспекті діяльності сучасного політикому.

Курс «Політичні еліти та лідерство» є обов'язковим для студентів політологічних спеціальностей. Умовою допуску студента до іспиту є успішне проходження проміжного контролю і позитивні оцінки на семінарських заняттях. Важливим є вміння посылатися у своїй відповіді на відповідні положення у навчальній і науковій літературі.

У межах навчальної дисципліни виділяється певна кількість тематичних модулів, які включають в себе: проблемну лекцію, семінар, самостійну роботу студентів. Кожний модуль загалом і його складові оцінюються певною кількістю балів (залікових одиниць).

Курс «Політичні еліти та лідерство» складається з двох модулів. Тематика модулів передбачає вивчення сутності політичних еліт, політичного класу та лідерства, основних положень класичних і сучасних теорій еліт та лідерства, типологій еліт і лідерів, систем рекрутування, етапів і принципів генези політичної еліти в Україні.

Для підвищення ефективності засвоєння матеріалу, створення додаткової мотивації студентів у навчальному процесі можуть використовуватися активні форми і методи проведення занять, як-от дискусії, захист та обговорення підготовлених студентами доповідей і рефератів.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва теми	Кількість годин	Лекції	Семінари	Само-стійна робота
Модуль А					
1.	Понятійно-категоріальний апарат теорії політичної еліти і лідерства	8	2	2	4
2.	Уявлення про політичну еліту і лідерство в історії політичної думки	12	4	4	4
3.	Теоретико-методологічна база дослідження політичної еліти	8	2	2	4
4.	Основні теоретичні підходи до аналізу політичного лідерства	8	2	2	4
5	Класичні теорії еліт	8	2	2	4
Модуль Б					
6.	Сучасні теорії політичних еліт	12	4	4	4
7.	Системи рекрутування політичних еліт і лідерів	8	2	2	4
8.	Типології політичних еліт і лідерів	8	2	2	4
9.	Становлення та розвиток політичної еліти і лідерства в незалежній Україні	12	4	4	4
		84	24	24	36

ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ

МОДУЛЬ А.

Тема 1. Понятійно-категоріальний апарат теорії політичної еліти і лідерства (2 год.).

Елітологія як політологічна дисципліна. Понятійно-категоріальний апарат елітології. Етимологія терміна. Поняття політичного класу й керівного класу. Марксистське тлумачення політичного класу. Панівний клас. Класовий інтерес. Субстанціональний і функціональний підходи до визначення політичного класу. Поняття політичної та панівної еліти. Співвідношення понять «політична еліта», «політичний клас», «керівний клас», «панівна еліта». Політична еліта та політичний клас у сучасному політологічному дискурсі. Визначення політичної еліти. Функції політичної еліти. Аналіз понять політичного лідерства. Функції політичного лідерства.

Тема 2. Уявлення про політичну еліту і лідерство в історії політичної думки (4 год.).

Політична еліта і лідерство в політико-філософських ученнях Стародавнього Сходу. Античні уявлення про сутність політичної еліти і лідерства. Учення Платона про «ідеальну державу». Політична еліта і лідерство в ученні Аристотеля. Погляди на політичну еліту і лідерство в середньовічній політичній філософії. Трансформація поглядів на політичну еліту і лідерство у працях Н. Макіавеллі. Політична еліта і лідерство в політико-філософських доктринах Нового часу (Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо тощо). Політична еліта і лідерство в соціально-політичній утопії Нового часу (Ф. Бекон, Т. Мор, Т. Кампанелла, Дж. Вінстенлі, Ж. Мельє, К. А. Сен-Симон тощо). Демократична еліта в ученні А. де Токвіля. Марксистська теорія панівного класу. М. Вебер про політичну еліту та лідерство. Концепція Ф. Ніцше про «надлюдину». Концепція елітарної та масової свідомості Ж. Сореля. Елітарна концепція В. Липинського. Елітаристське вчення Х. Ортеги-і-Гассета.

Тема 3. Теоретико-методологічна база дослідження політичної еліти (2 год.).

Основні підходи до вивчення політичних еліт. Системний підхід. Структурно-функціональний підхід. Синергетичний підхід. Інституційний

підхід. Ціннісні інтерпретації політичної еліти. Альтиметричний та меритократичний критерії визначення еліти. Феномен меритократії. Методологічні обґрунтування елітизму. Концепція бюрократії. Технократична еліта. Методи визначення політичної еліти. Позиційний аналіз. Репутаційний аналіз. Метод аналізу процесу прийняття політичних рішень (десизійний аналіз).

Тема 4. Основні теоретичні підходи до аналізу політичного лідерства (2 год.).

Психологічні теорії лідерства. Теорія рис. Лідерство та спадковість. Лідерство як сукупність певних рис. Мотиваційні теорії лідерства. Психоаналіз про природу політичного лідерства. Лідерство як сфера прояву пригніченого лібідо. Лідерство як реалізація психічної енергії. Феномен деструктивного політичного лідерства. Соціально-психологічні теорії лідерства. Теорії «очікування – взаємодії». «Гуманістичні» теорії лідерства. Теорії обміну. Теорії середовища. Теорія ситуаційного аналізу: лідерство як функція ситуації. Теорія конститuentів. Інтегративні теорії. Фактори лідерства.

Тема 5. Класичні теорії еліт (2 год.).

Елітизм як напрям політичної думки. Класичний елітизм. Італійська школа політичної соціології. Г. Моска як засновник теорії еліт. Поняття керівного та політичного класу в теорії Г. Моски. Організаційний підхід до визначення керівного класу. Елітні властивості та критерії, їхня історична обумовленість. Роль економічного фактора в елітотворчому процесі. Феномен олігархії. Аристократія функціонерів. Оновлення еліти. Аристократична та демократична тенденції. Автократичні й ліберальні режими. Роль керівного класу у формуванні та впровадженні національної ідеї. «Виборчий комітет», «кокус».

Теорія політичної еліти В. Парето. В. Парето і фашизм. Еліта як клас обраних. Система соціально значущих індексів. Панівна і непанівна еліти. Взаємозв'язок економічного ресурсу й елітного статусу. В. Парето і психоаналіз. Теорія логічних і нелогічних дій. Рецидуси й деривації. Класифікація рецидусів. Інстинкт комбінацій. Інстинкт постійності агрегатів. «Еліта левів» та «еліта лисиць». Класифікація урядів. Режим «демагогічної плутократії». Класифікація деривацій. Циклічність соціального розвитку. Циркуляція еліт. Поняття «наделіти».

Концепція Р. Міхельса. «Залізний закон олігархії». Партійна еліта. Причини олігархізації еліти. Фактори олігархізації. Поняття «революції» й «контрреволюції». Консенсус еліт. Р. Міхельс і марксизм. Еволюція партійної еліти.

Погляди М. Острогорського. Централізація й концентрація влади. Поняття кокусу в ученні М. Острогорського. Уряд як «монополія» панівної меншості. Формальні атрибути демократії. Засоби подолання олігархічних тенденцій.

МОДУЛЬ Б.

Тема 6. Сучасні теорії політичних еліт (4 год.).

Неоелітизм. Консервативний неоелітизм. Концепція Т. Дая. Консенсус еліт. Закритість еліти. Формальність демократичних процедур. Демократичний елітизм. Елітарна демократія. Учення Й. Шумпетера. Маси як суб'єкт управління. Делегативна демократія. Вибори як головна функція і форма контролю мас над елітами. Агрегація та репрезентація інтересів. Демократія як «процес відбору еліт». Учення К. Маннгейма. Поняття «елітна група». Ідеологія як функція еліти. Зв'язок між соціально-політичним розвитком та історичним типом еліт. «Соціальна техніка». Демократичний елітизм П. Бахраха. Секторальний елітизм. Технократичні теорії еліт.

Плюралістичні теорії. Радикальний та поміркований плюралізм. Класифікація Дж. Ф. Менлі. Концепції Д. Рісмена і Д. Б. Трумена. Вето-група. Група інтересів. Елітний плюралізм (Г. Д. Лассвел, Р. Даль, У. Гетсмен, Ч. Е. Ліндблом). Теорія поліархії Р. Даля. Конкуренція еліт. Соціальний плюралізм. СДП-суспільства. Дисперсія влади. Баланс суспільних інтересів. Поліархія і демократія. Концепція Дж. Сарторі. Селективна поліархія. «Вертикальна» демократія. «Демократія прийняття рішень».

Неомарксизм та учення елітологів лівої орієнтації (Дж. У. Домхофф, Ч. Р. Міллс, Ф. Хантер). Концепція Ч. Міллса. Протириччя еліти та демократії. Корпоративний інтерес. Порядок рекрутування еліт. Олігархізація. Феномен зрощення політичного та економічного капіталу. Перерозподіл впливу гілок влади. Концепція Дж. Домхоффа. Фундаментальна згода еліт. Характер панівної еліти. Система рекрутування еліт в США. Децентралізація як засіб боротьби з узурпацією влади елітою.

Неокорпоративізм (П. Дж. Каценштейн, Ф. К. Шміттер). Поняття корпоративізму та неокорпоративізму. Суспільні інститути як моделі колективної поведінки. «Кланові інтереси». Корпоративізм як альтернатива плюралізму. Узгодження інтересів. Недемократичний (олігархічний) корпоративізм. Клієнтелізм. Патрімоніалізм. Олігархізація держави.

Мережевий підхід і теорії політико-управлінських мереж. Модель Е. Гріффіта. «Вихрові утворення», або «центри активності». Концепція «залізних трикутників». Концепція «проблемних мереж» Х. Хекло. Інші концепції мережевого підходу. Поняття політико-управлінської мережі,

структура та функціонування. Типи політико-управлінських мереж: політико-управлінські спільноти і проблемні мережі.

Тема 7. Системи рекрутування політичних еліт і лідерів (2 год.).

Засоби оновлення еліти за Г. Москою (наслідування, вибори, кооптація). Системи рекрутування еліт та лідерів. Закриті та відкриті системи. Система гільдій. Антрепренерська система. База рекрутування. Конкуренція. Бар'єри рекрутування. Селекторат. Канали рекрутування політичної еліти та лідерів. Аскриптивний та ресептивний критерії відбору. Система рекрутування та політичний режим. Особливості рекрутування політичної еліти та лідерів у сучасній Україні.

Тема 8. Типології політичних еліт і лідерів (2 год.).

Панівна і непанівна еліта. Контреліта. Закрита й відкрита політична еліта. Традиційна й сучасна еліта. Родова еліта. Еліта крові. Земельна аристократія. Військова еліта. Духовна еліта. Промислова й фінансова еліта. Еліта власності. Управлінська еліта. Еліта професійних якостей. Рівні політичної еліти. Вища еліта (супереліта, наделіта). Еліта середнього рівня. Представницька еліта. Адміністративна еліта (бюрократія). Партийна еліта. Дипломатична еліта. Ідеологічна еліта. Загальнонаціональна й регіональні еліти.

Типологія політичного лідерства за М. Вебером. Традиційне лідерство. Харизматичне лідерство. Поняття харизми. Рационально-легальне лідерство. Типологія М. Германн за критерієм іміджу лідера. Поняття політичного іміджу. Лідер-прапорносець. Лідер-служитель. Лідер-торговець. Лідер-пожежник. Типологія лідерів за психологічними типами. Параноїдальний психологічний тип лідера. Демонстративний психологічний тип. Компульсивний тип. Депресивний тип. Шизоїдний тип. Типології лідерства за стилями поведінки. Поняття стилю політичного лідерства. Інструментальне лідерство. Експресивне лідерство. Авторитарне, демократичне та ліберальне лідерство. Типологія Дж. Барбера. Типологія К. Годжкінсона. Інші типології політичного лідерства.

Тема 9. Становлення та розвиток політичних еліт і лідерства в незалежній Україні (4 год.).

Фактори й джерела елітотворчих і лідеротворчих процесів в Україні. Трансформація соціально-політичної та економічної систем на рубежі 80-х–90-х рр. XX ст. Інституційні та кадрові зміни в СРСР наприкінці 80-х рр. XX ст. Поняття радянської номенклатури. Сегменти номенклатури. Партийна та адміністративно-господарська номенклатура. Центральна і регіональна номенклатура. «Реформаторська номенклатура». Етапи елітотворчого і лідеротворчого процесів. Конфлікт між політичним та економічним статусом радянської еліти. Конвертація політичного капіталу

в економічній. «Приватизація» сфер впливу. Економічна еліта та фінансово-промислові групи. Національно-демократична еліта і лідери. Постноменклатурна олігархія. Специфічні риси сучасної української політичної еліти та лідерів. Закриті елітні угруповання. Поняття політико-економічного клану. Кліка. Феномен клієнтелізму. Фрагментація еліт. Поняття «фасадної» та електоральної демократії. Роль еліти і лідерства у процесі політичної модернізації в Україні.

ТЕОРЕТИЧНИЙ КУРС

Тема 1. Понятійно-категоріальний апарат теорії політичної еліти і лідерства

1. Елітологія як політологічна дисципліна. Поняття «політичний клас», «керівний клас», «політична еліта».
2. Визначення політичної еліти як ключової категорії елітології.
3. Функції політичної еліти.
4. Поняття і функції політичного лідерства.

Основні поняття: елітологія, політична еліта, політичний клас, керівний клас, панівний клас, економічна еліта, культурно-ідеологічна еліта, функції політичної еліти, референтна група, політичне лідерство, функції політичного лідерства.

1. Елітологія як політологічна дисципліна.

Поняття «політичний клас», «керівний клас», «політична еліта».

Елітологія як спеціальна політологічна дисципліна сформувалася на початку ХХ ст. завдяки дослідженням представників італійської політико-соціологічної школи (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс). Елітологія вивчає такі групи в системі соціально-політичної стратифікації, що виконують функцію управління суспільством, володіють найбільшою кількістю ресурсів та безпосередньо займаються їхнім розподілом і перерозподілом, а також формально чи неформально посідають вищі щаблі суспільної ієрархії.

Поняття політичної еліти, панівної еліти, політичного класу, керівного класу становлять основний понятійно-категоріальний апарат елітології і відносяться до базових політологічних категорій. З цього витікає різноманітність підходів щодо їхнього визначення. Провідні елітологи, зокрема Дж. Сарторі, вказують на термінологічну мішанину, що склалася навколо предмету елітології: політичний клас, керівний клас, панівний клас, політична еліта (еліти), панівна еліта, владна меншість. Це далеко не вичерпний перелік термінів, які претендують на визначення приблизно одного й того ж поняття.

Термін «політична еліта» ввів у політичну науку один із засновників елітології В. Парето. Він називав елітою тих, хто має найвищий показник

(індекс) у своїй сфері діяльності та найбільшою мірою володіє найціннішими для цієї сфери якостями. Інший підхід використовував його співвітчизник Г. Моска. Він не застосовував термін «еліта». Натомість у його роботах можна зустріти поняття керівного класу і політичного класу. Під політичним класом Г. Моска розумів ті групи, які професійно займаються політикою, є виключно політичними за своєю природою і виконують суто політичні функції. Керівний клас – це політичний клас (окрім опозиційної його частини), а також інші групи, що домінують в різних сферах – економіці, армії, науці, церкві тощо – та мають значний вплив на політичний процес. Отже, керівний клас – це найбільш активна у політичному сенсі організована меншість, головною метою якої є досягнення та реалізація влади. Ця меншість здійснює управління неорганізованою більшістю.

У теорії Г. Моски політичний клас є базою для керівного. З одного боку, поняття «керівного класу» є ширшим за поняття «політичного класу», адже включає і неполітичних суб'єктів. З іншого боку, політичний клас – масштабніший за керівний, оскільки складається не тільки з керівної групи, а й з опозиції.

Політологи пропонують декілька підходів до визначення політичного класу [89, с. 39–40]:

1. Субстанціональний, джерелом якого є марксистське вчення. Згідно з ним політичний клас є реальною спільнотою людей, із власним класовим інтересом, ідеологією, культурою.

2. Функціональний, згідно з яким приналежність до політичного класу визначається його роллю та позицією у політичній системі. Головними його функціями є прийняття стратегічних рішень, розподіл суспільних ресурсів, представництво соціальних інтересів, підтримання порядку та стабільності. Політичний клас складається з представників, яким громадяни делегували свої повноваження.

Серед сучасних визначень політичного класу та політичної еліти можна виокремити наступні [89, с. 31, 32]:

– політичний клас – це «коло осіб, які здійснюють політичні та управлінські функції, у першу чергу, на основі отриманого ними мандату від виборців. Сюди входять депутати всіх рівнів, а також корпус вищих державних службовців..., керівництво та штатні служби політичних партій та інших суспільно-політичних організацій» (О. Гаман-Голутвіна);

– «політична еліта – це керівна група суспільства, що є верхньою стратою політичного класу. Еліта знаходиться на верхівці державної піраміди, контролюючи основні, стратегічні ресурси влади, приймаючи рішення загальнодержавного рівня. Еліта не лише править суспільством, а й управляє політичним класом, а також створює такі форми організації

держави, за яких її позиції є ексклюзивними. Політичний клас формує еліту і водночас є джерелом її поповнення» (О. Криштановська).

Водночас, деякі вчені вважають термін «політична еліта» невдалим, оскільки він містить у собі протиріччя між бажаним і дійсним станом речей та спричиняє чимало суперечок щодо самої доцільності його використання. Такі дослідники пропонують вживати ціннісно нейтральні аналоги – «керівний клас», «панівна меншість» тощо. Стосовно відмінності понять «панівний клас» і «керівний клас», то під першим у марксистському вченні розуміється економічно панівна група власників засобів виробництва та управлінців, а термін «керівний клас» є ідеологічно нейтральний і, на наш погляд, становить альтернативу ціннісно обтяженому поняттю «політична еліта».

Співвідношення понять «політична еліта», «політичний клас», «керівний клас»

Отже, у сучасному політологічному дискурсі триває дискусія щодо співвідношення понять «політична еліта» та «політичний (або керівний) клас». Російський елітолог Г. Ашин пропонує вирішити цю проблему наступним чином. Аналізуючи структуру панівного класу, він наводить наступну схему: панівний клас – авангард, політично активна частина класу – організація класу – лідери. До політичної еліти вчений відносить частину панівного класу, а саме «найбільш авторитетних, впливових і політично активних членів панівного класу». Проте термін «еліта» слід розуміти виключно в ціннісно нейтральному сенсі, абстрагувавшись від будь-яких аксіологічних його інтерпретацій. Серед основних функцій політичної еліти – реалізація інтересів панівного класу. Учений посилається на марксистську традицію, згідно з якою бюрократія (у сучасній інтерпретації – бюрократична еліта) виступає як головний професійний суб'єкт управління суспільством і виразник волі панівного класу. К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх творах використовують термін «еліта». У лавах панівного класу можна виокремити певні типи еліти – власне політичну (професійні управлінці), економічну (олігархія і топ-менеджери), культурно-ідеологічну (ідеологи, діячі культури) [7, с. 269, 275–278].

Автори монографії «Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку» включають до політичного класу всі вищі соціальні прошарки, які мають владу або прагнуть до неї, а саме – депутатський корпус, адміністративно-управлінську еліту, судову еліту, дипломатичну і військову еліту, лідерів політичних партій, громадських рухів, керівників впливових політологічних центрів, фондів, політтехнологів, політичних журналістів і коментаторів. Співвідношення ключових понять у даній схемі виглядає наступним чином:

- *політичний клас* – усі, хто має відношення до управління суспільством, професійно займається політикою;
- *політична еліта* – провідна частина, авангард, вища страта політичного класу, що володіє найбільшою владою та є найобдарованішою (у цьому визначенні поєднуються як позиційний підхід, так і альтиметричний та меритократичний критерії);
- *керівний клас* – ті, хто на даний момент реально володіє владою;
- *панівна (владна) еліта* – авангард керівного класу;
- *політичний лідер*, якому належить виняткова роль у функціонуванні політичного класу [89, с. 41].

Таким чином, можна визначити декілька варіантів вирішення проблеми співвідношення зазначених понять: ототожнення керівного класу і політичної еліти; елітистський підхід, який означає ігнорування класової диференціації суспільства і оперування виключно поняттям «політична еліта» в рамках дихотомії «еліта – маси»; класовий підхід, який зосереджується на вивченні економічно панівного класу; співставлення елітистського і класового підходів.

2. Визначення політичної еліти як ключової категорії елітології

Етимологія терміна «політична еліта»

Аналіз підходів демонструє значну складність визначення поняття політичної еліти. Це певною мірою зумовлено семантичними та етимологічними особливостями терміна. Відомо, що термін «еліта» бере початок від нейтрального в ціннісному аспекті латинського *eligere* – «обирати». Однак значення слова згодом трансформувалося і набуло характеру французького *élite* – «кращий, відбірний, обраний», що має виражений оціночний сенс. Стосовно людей термін почав використовуватися з XVIII ст. і тільки на початку XX ст. завдяки працям В. Парето увійшов до понятійно-категоріального апарату суспільних наук.

Сутність поняття «політична еліта»

Спираючись на ціннісно нейтральний підхід, ми можемо визначити *політичну еліту як меншість, яка володіє переважною більшістю владних ресурсів і безпосередньо бере участь у процесі прийняття політичних рішень або здійснює вирішальний вплив на нього.*

Також наведемо розгорнуте визначення, надане в межах позиційного підходу, авторами якого є соціологи А. Сванн, Дж. Менор, Е. Квінн та Е. Райс: «Еліти – ...люди, які контролюють більше матеріальних, символічних і політичних ресурсів суспільства, ніж будь-яка інша страта. Вони посідають вищі посади в ієрархії статусу і влади, що отримані ними

аскриптивно... або ресептивно. ...Еліта – ті люди, які посідають вищі владні позиції, контролюють більшу частину власності і мають найвищий престиж». На думку авторів, доля цих людей складає приблизно 1% від кількості населення країни [7, с. 238–239].

3. Функції політичної еліти

До функцій політичних еліт належать наступні:

1. Функція управління суспільно-політичними процесами, яка конкретизується через:

– визначення політичного курсу та стратегічних цілей суспільного розвитку;

– прийняття політичних рішень;

– адміністративно-управлінську діяльність.

2. Функція забезпечення політичної стабільності та порядку (інтеграційна).

3. Функція відтворення існуючої політичної системи.

4. Як референтна група еліта виступає об'єктом наслідування та орієнтиром соціально-політичної поведінки.

5. Функція запобігання та вирішення суспільно-політичних конфліктів.

6. Регулятивна функція, завдяки якій здійснюється розподіл і перерозподіл суспільних (матеріальних і нематеріальних) цінностей і ресурсів.

7. Мобілізаційна функція (мобілізація мас на досягнення значущих суспільно-політичних цілей).

8. Функція вираження та реалізації інтересів (залежно від типу політичної системи і режиму це можуть бути як загальнонаціональні, так і класові, корпоративні або вузькогрупові інтереси).

9. Комунікативна функція (забезпечення та підтримка внутрішніх та зовнішніх комунікативних зв'язків політичної системи).

4. Поняття і функції політичного лідерства

Визначення політичного лідерства

Політичне лідерство – один із найважливіших політичних інститутів і одна з форм лідерства загалом. Проблема лідерства є предметом вивчення багатьох наук – політології, соціології, психології, менеджменту тощо. У сучасній науці існує багато визначень політичного лідерства, сформульованих у межах різних підходів:

1. *Лідерство як процес.*

Політичне лідерство – це процес взаємодії між людьми, під час якого наділені реальною владою авторитетні люди здійснюють легітимний вплив

на членів суспільства, що добровільно віддають їм частину своїх політико-владних повноважень і прав (Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна).

Лідерство – це процес створення ситуації, коли різні члени групи, зокрема й сам лідер, можуть досягти результату з максимальною економією при мінімальних затратах робочого часу (Р. Беллоуз).

Політичне лідерство – це суспільно-політичний процес, за якого одна, а іноді кілька осіб беруть на себе й виконують роль керівника, провідника певної соціальної групи, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства в цілому (Ф. М. Рудич).

Лідерство – це процес, за допомогою якого дехто досягає підкорення інших у потрібному напрямку (У. Бенніз).

Лідерство – це процес рівного або взаємного стимулювання, який контролює і спрямовує енергію людей для досягнення загальної мети (П. Пігорс).

2. Лідерство як можливість реалізувати власну волю.

Лідерство – це можливість для індивіда (лідера) власною волею впливати на підлеглих і досягати підкорення, поваги, лояльності та співробітництва з їхнього боку (Б. Мур).

3. Лідерство як вплив.

Лідерство – це міжособистісний вплив, який проявляється у певних ситуаціях і спрямований на досягнення конкретної мети (А. Танненбаум, І. Вешлер, Ф. Массарік).

Лідер – це та людина, яка у порівнянні з іншими членами групи або організації здійснює найбільш важливий вплив (С. Шартл).

Політичний лідер – це особистість, яка здійснює постійний і вирішальний вплив на суспільство, державу, організацію (Р. Мухав).

Політичний лідер – це авторитетна особа, яка здійснює переважний вплив на інших людей з метою інтеграції їхньої діяльності для досягнення спільних політичних та інших цілей (П. П. Шляхтун).

4. Лідерство як влада.

Політичне лідерство – це влада, яка здійснюється одним або декількома індивідами для того, щоб спонукати членів нації до дій (Ж. Блондель).

5. Лідерство як перевага.

Лідерство – це перевага одного або декількох індивідів над іншими членами групи, яка проявляється у процесі керівництва ними (Е. Мамфорд).

У системі понять «політичний клас – політична еліта – керівний клас – владна еліта – політичний лідер» останній займає особливе місце. Політичний лідер – це частина політичної еліти і політичного класу. Він є

найбільш активним, цілеспрямованим і впливовим їх представником, «обличчям» політичної еліти.

Функції політичного лідерства

- представницька – лідер представляє інтереси певної соціальної групи, електорату, класу, суспільства (залежно від масштабів впливу);
- артикуляція інтересів – трансформація потреб і бажань громадян у конкретні, чіткі вимоги до влади і політичної системи;
- агрегування інтересів – узгодження, поєднання спільних або близьких потреб, інтересів і вимог громадян, їх ієрархізація та формулювання загальногрупових цілей;
- інтегративна – об'єднання громадян на ґрунті спільних інтересів і цінностей;
- орієнтаційна – розробка політичного курсу, формулювання генеральної мети суспільно-політичного розвитку;
- організаційна – здійснення поставлених цілей і завдань;
- інструментальна – вибір засобів втілення поставлених цілей і вирішення актуальних проблем;
- комунікативна – забезпечення зв'язків між державними, політичними інститутами та громадянами;
- мобілізаційна – стимулювання політичної активності громадян для досягнення поставлених цілей;
- гарантія справедливості та законності, захист інтересів громадян.

Тема 2. Уявлення про політичну еліту і лідерство в історії політичної думки

1. Уявлення про політичну еліту і лідерство в політико-філософських системах Стародавнього Сходу.
2. Політична еліта і лідерство в політичній філософії Стародавньої Греції та Риму.
3. Проблема політичного лідерства, еліти та елітарності в політичних ученнях Середньовіччя, Відродження та Нового часу.
4. Тлумачення політичної еліти та лідерства в соціально-політичній думці XIX – початку XX ст.

Основні поняття: протоелітологія, даосизм, легізм, конфуціанство, «благородна людина», брагманізм, варна, буддизм, тхеравада, махаяна, ідеальна держава, аристократія, тимократія, олігархія, демократія, тиранія, монархія, духовна еліта, сакралізація влади, теорії суспільного договору, принцип народного суверенітету, егалітаризм, утопія, панівний клас, бюрократія, надлюдина, маса, елітарна свідомість, національна аристократія.

1. Уявлення про політичну еліту і лідерство в політико-філософських системах Стародавнього Сходу

Ідеї про політичну еліту і лідерство у політичній філософії Стародавнього Китаю

Базові засади вивчення політичної еліти і лідерства були закладені у Стародавньому світі. Дослідники називають цей період протоелітологією.

У Стародавньому Китаї питання сутності, ролі й характеру суб'єкта управління розглядалися у межах різних філософських систем. Для розуміння сутності ідеального правителя в даоській традиції (Лао-цзи (6–5 ст. до н. е.), Чжун-цзи (близько 369–286 ст. до н. е.)) використовувалися базові категорії даосизму – «дао» (всесвітній закон), «де» (добродіє), «у вей» (недіяння). Самовдосконалення особистості можливі тільки за умови слідування Дао, що в особистісному аспекті означає слідування де – принципу добродієності. Саме в такий спосіб правитель може впливати на людей і вони природним, ненасильницьким шляхом стають покірними його волі.

Багато уваги проблемі суб'єкта владарювання приділялося представниками легістської школи (4–3 ст. до н. е.) у працях Гуань Чжуна, Гунсунь Яна, Шень Бухая, Хань Фейя. Вихідним поняттям легістської філософії було поняття закону (природного – «лі» та суспільного – «фа»).

За допомогою влади і законів правитель об'єднує народ. Він повинен здійснювати владу приховано.

Конфуціанство (Конфуцій (551–479 до н. е.), Мен-цзи (371–289 до н. е.)) стало другою офіційною ідеологією Стародавнього Китаю, яка прийшла на зміну легізму і проіснувала в цьому статусі до 1911 р. Центральними категоріями конфуціанства є «жень» (гуманність), «сяо» (шанування старших), «лі» (ритуал, церемонія), «і» (знання, обов'язок). Образ досконалого правителя відповідав ідеалу «благородного чоловіка» – людини, яка володіє найважливішими чеснотами – *жень*, *сяо*, *і* та *лі*. З точки зору adeptів конфуціанства, «благородний чоловік» і є елітою, насамперед завдяки своїм моральним якостям.

Розуміння елітарності та лідерства в релігійно-філософських доктринах Стародавньої Індії

На відміну від Стародавнього Китаю Стародавня Індія мала іншу модель соціальної стратифікації, яка базувалася на специфічному ідеологічному підґрунті – релігійно-філософській системі брагманізму. Варно-кастова структура, що існувала в Індії, характеризувалася дуже низьким рівнем соціальної мобільності. Перехід між варнами був майже неможливим. Розподіл суспільства на варни обґрунтовувався і закріплювався ідеологічно через домінуючі ортодоксальні філософські системи астіки. Так, ведичний «Гімн Пуруше» дає міфологічне пояснення походження варн із різних частин тіла божественної істоти. Безсмертна душа затягнута в колесо сансари (коло перероджень) і приречена на страждання в майї (ілюзорний світ речей і феноменів). Подолання кола перероджень і досягнення кінцевої мети існування – мокші, що полягає в звільненні від кайданів матеріального світу – безпосередньо пов'язане з явищами карми (всесвітній закон причин та наслідків) і дгарми (морального закону). Покращення карми через дотримання дгарми означає переродження душі у представника вищої варни. Коли душа пройде все коло перероджень і досягне найвищого ступеня – брагмана, вона отримає можливість звільнитися від страждань, тобто досягти мокші. Таким чином, визначається необхідність існування і збереження кастового ладу. За варною брагманів закріплюється найвищий статус і монополія на духовну владу, освіту та звільнення від страждань. Світська влада представлена варною кшатрійів. Інші варни – вайш'ї та шудри – обіймали нижчі ступені ієрархії.

Буддизм запровадив нові ідеали особистості, нову концепцію духовного розвитку і значно змістив акценти щодо розуміння елітарності та самої природи соціального устрою. Усе це ставило під сумнів ортодоксальні ведичні засади індійського суспільства, доцільність

існування кастової системи. Проголошена буддизмом рівність у стражданні означала, що досягти просвітлення – нірвани – може кожна людина протягом свого життя, незважаючи на соціальний статус, за умови дотримання нею певних духовних правил і практик. Елітарність у буддистській релігійно-філософській системі ставала суто духовною категорією, не пов'язаною з будь-якими економічними, соціальними або політичними атрибутами. У межах самого буддизму існували більш консервативні та більш ліберальні течії. Наприклад, для тхеравади (хінаяни) і махаяни характерні різні моделі ідеальної особистості. Тхеравада – більш консервативна, елітарна течія в буддизмі. Нірвана для тхеравади є прерогативою духовної громади. Ідеал духовної людини – архат – монах, який досягнув особистого просвітлення і розірвав зв'язки з матеріальним світом. Махаяна, навпаки, відрізняється більшою відкритістю. Ідеалом духовної особистості в махаяні є бодгісаттви – люди, що досягли просвітлення, але залишилися у світі матеріальних речей і феноменів, щоб допомагати іншим на цьому шляху. У традиції махаяни вважається, що нірвани може досягти будь-яка людина – монах чи мирянин.

2. Політична еліта і лідерство в політичній філософії Стародавньої Греції та Риму

Традиція розуміння елітаризму та лідерства як духовного й інтелектуального феномена була продовжена античними мислителями. Починаючи з досократичного періоду еліта трактувалася філософами як аристократія духу (Геракліт, Піфагор), а феномен лідерства розглядався в межах теорії «героїв».

Розуміння політичної еліти і лідерства в концепції ідеальної держави Платона

Кульмінацією розвитку античного елітаризму є концепція ідеальної держави Платона (427–347 до н. е.), що є соціально-політичним тлумаченням морального принципу справедливості. Основою запропонованої філософом соціальної моделі є чітка ієрархізація – розподіл суспільства на три головні стани: правителів-філософів; воїнів; виробників матеріальних благ – землеробів та ремісників. В основі цієї соціальної тріади – властивості душі, якими різні люди володіють у неоднаковій мірі (розумна, вольова і бажуюча частини). Філософами, тобто лідерами ідеальної держави, покликані стати ті, у кого розвинута розумна складова. Це найрозумніші та найморальніші люди. Ідеальне суспільство є антиолігархічним. Платон заперечує можливість існування в ньому приватної власності. Залежно від типу панівної еліти та домінуючої

системи цінностей, філософ розробляє класифікацію форм правління. Ця класифікація є відображенням поступової деградації ідеальної держави і виглядає наступним чином: тимократія (влада військової еліти), олігархія, демократія (що розуміється Платоном як охлократія) та найгірша форма – тиранія.

Аристократична еліта в ученні Аристотеля

Сократична традиція досягла свого апогею у вченні Аристотеля (384–322 до н. е.). Розвиваючи традиційне для античної політичної філософії питання про пошуки найкращої форми правління, він ускладнює платонівську типологію держав, головним критерієм якої обирає кількісні та якісні характеристики суб'єкта владарювання. Одноосібне правління Аристотель називає монархією, правління меншості – аристократією, владу більшості – політією. Найкращою серед них він вважає політію. Однак усі форми мають право на існування за умови, якщо метою їх є загальне благо, а правителі відповідають високим моральним критеріям та працюють заради суспільного добробуту. Аристократію Аристотель розуміє у традиційному для Античності значенні як правління найкращих, найдостойніших, коли найвищою цінністю для панівної еліти є добродесність. Ці форми мають власні антиподи. Так, спотворенням монархії є тиранія, аристократії – олігархія, політії – демократія (охлократія). Основою тиранії є свавілля одноосібного правителя, олігархії – багатство та свавілля найзаможнішої меншості, демократії – свавілля мас.

Політична еліта і лідерство в давньоримській політичній думці

Для давньоримської політичної думки традиційним залишається питання пошуків оптимальної форми держави та організації влади. Марк Туллій Цицерон (106–43 до н. е.) уважав найкращою змішану форму правління, яка поєднає як аристократичні, так і демократичні елементи. Створюючи образ ідеального політика, Цицерон наголошував на його моральних та інтелектуальних якостях: справедливості, стриманості, ораторських здібностях, мудрості тощо. Він наполягав на необхідності згоди, консенсусних форм взаємодії між політиками та політичними інститутами: усі дії політика повинні бути узгоджені як із сенатом, так і з народом, та спрямовані на об'єднання різних політичних угруповань. Цей принцип отримав назву «згоди станів» (*concordia ordinum* або *consensus bonorum omnium*).

3. Проблема політичного лідерства, еліти та елітарності в політичних ученнях Середньовіччя, Відродження та Нового часу

Погляди на політичну еліту та лідерство в середньовічній політичній філософії

Середньовічна філософська парадигма (Августин Блаженний (354–430), Діонісій Ареопіт (V ст.), Ансельм Кентерберійський (IX ст.), Фома Аквінський (1224–1274), Уільям Оккам (1285–1349) тощо) змінила розуміння природи влади, впровадивши принцип подвійності авторитету. Установлювався пріоритет авторитету духовного (духовної еліти) над світським: «церква – сонце, держава – місяць». Акценти в розумінні елітарності зсуваються до духовно-релігійної сфери. Відбувається сакралізація влади («уся влада від Бога»). Отримує подальшого розвитку ідея ієрархізації суспільства. Діонісій Ареопіт визначав земну ієрархію як «священний лад», мета якого – наближення до ієрархії небесної. Фома Аквінський виокремлював у суспільстві вищу, середню та нижчу страти. Ця ієрархізація мала в основі ідейне підґрунтя. Наприклад, Іоанн Солсберійський ототожнював державу з людським організмом, де духовенство символізує душу, світські правителі – голову, селяни – ноги (згадаймо ведичний «Гімн Пуруше»).

Трансформація поглядів на політичну еліту та лідерство в соціально-політичній думці Відродження. Учення Н. Макіавеллі

Політична думка Відродження значно трансформує погляди на політичну сферу. Нікколо Макіавеллі (1469–1527) уперше виходить за межі суто нормативного трактування політики, адже «...відстань між тим, як люди живуть і як повинні б жити, настільки велика, що той, хто відкидає дійсне заради належного, діє скоріш на шкоду собі, ніж на благо» [46, с. 46]. Макіавеллі не заперечував мораль у політиці як таку. Але його розуміння моралі та системи цінностей як відносних понять назавжди відокремило сфери моралі та політики. Моральність політика формує суспільство і обставини. Розбіжності між ідеалом і дійсністю викликані тим, що «держава, право і мораль... служать певним людям». Але, зазвичай, правителю корисно бути моральним. Серед найкорисніших для політика якостей Н. Макіавеллі виокремлює честь, розумність, релігійність. Серед найнебезпечніших – розбещеність, легковажність, нерішучість, боязливість, підступність. Загалом знаті властиві ті ж аморальні риси, що й простолюдинам, але ще більшою мірою. Відомою є класифікація правителів за типами правління і психологічними особливостями, яку згодом запозичив В. Парето. Леви відрізняються рішучістю дій, сміливістю і прямиливістю. Лисиці – хитрістю, гнучкістю, схильністю до інтриг.

Тлумачення політичної еліти і лідерства в політичних ученнях Нового часу

Політична думка Нового часу характеризується поширенням теорій суспільного договору, ідеологічне забарвлення яких коливалося від авторитарно-консервативного до соціалістично-комуністичного. Авторитарний та елітаристський характер мало вчення Томаса Гоббса (1588–1679). Згідно з ним, унаслідок укладання суспільного договору, громадян позбавили можливості контролю за владою, значної частини політичних і громадянських прав. Це обмеження потрібне було для блага самих громадян. Адже людина споконвіку має хибну природу і схильна до війн та конфліктів («війна всіх проти всіх»). З метою запобігання анархії за допомогою суспільного договору необхідним є встановлення сильної влади, найкращим утіленням якої Гоббс вважав абсолютну монархію.

Ліберально-демократичний характер мали теорії Джона Локка (1632–1704), Баруха (Бенедикта) Спінози (1632–1677). У них обґрунтовувалася необхідність обмеження прерогатив влади. Дж. Локк одним із перших сформулював принцип розподілу влади з метою підвищення відповідальності правителів і запобігання зловживанням. Проте державні рішення повинні прийматися парламентською більшістю. Він виступав за республікансько-демократичну форму правління й обмеження владних повноважень правителів щодо втручання у приватне життя людей.

Відомий прибічник конституціоналізму і принципу розподілу влади Шарль-Луї Монтеск'є (1689–1755), не відкидаючи необхідності існування політичної еліти та лідерів, понад усе ставив інтереси громадян. Він виокремлював три «правильні» форми правління – монархію, республіку й аристократію – та одну «неправильну» – диктатуру. Ш.-Л. Монтеск'є вкрай негативно ставився до диктатури, за якої порушуються права і свободи громадян, а принципом правління є страх. Аристократії повинна бути властива помірність, а монархії – честь. Поміркований елітаризм учення Монтеск'є виражений у його поглядах на структуру парламенту, верхня палата якого складається з представників аристократії, що передають у спадок свій статус. Також він наголошує на необхідності збереження привілеїв вищих суспільних страт.

У зазначені часи подальшого розвитку отримали егалітаристські ідеї. Автор теорії народного суверенітету і прибічник концепції суспільного договору Жан-Жак Руссо (1712–1778) виступав за збереження дрібної приватної власності та вважав допустимим існування держави у трьох формах: демократичній, аристократичній та монархічній. Демократична республіка бажана для малих держав, виборна аристократія (виконавчі функції належать невеликій групі осіб) є оптимальною для середніх держав, монархія доцільна у великих державах.

Політична еліта і лідерство в соціально-політичних утопіях Нового часу

У Новий час відбувається активний розвиток жанру соціальної утопії. Соціальні утопії суттєво різняться між собою за ступенем радикальності егалітарних ідей. Адже ідеальні суспільства, зображені в них, теж повинні кимось управлятися. Переважно це повинні бути дійсно «найкращі», найсправедливіші, наймудріші люди, часто – вихідці з простого народу. Наприклад, у Новій Атлантиді Френсіса Бекона (1561–1626) існує розподіл на багатих та бідних, а суспільство управляється інтелектуальною елітою (вченими).

Однак більшість утопій були створені в руслі утопічного соціалізму. Їх об'єднувала вимога ліквідації приватної власності. Але всі соціалістичні утопісти пропонували свій, «альтернативний» варіант керівної еліти та лідерів. Утопією Томаса Мора (1478–1535) керує правитель, який обирається зі стану вчених виборними посадовцями (сифогрантами або філархами, з яких складається сенат) за принципом народного представництва. Він не може одноосібно приймати рішення. Це прерогатива сенату або народних зборів. Відхилення від цього карається законом. У Місті Сонця Томмазо Кампанелли (1568–1639) найдостойнішими вважаються найрозумніші та найвправніші в мистецтвах, а найвища влада належить священику (Сонцю або Метафізику). Джерард Вінстенлі (1609–1676) наполягав на виборності та змінності посадовців. Він закликав до скидання тиранії та встановлення правління «сумлінних і мудрих правителів». Етьєн-Габріель Мореллі (1717–1778) був прибічником патріархальної демократії та розробив систему суспільного управління, яка складалася з senatorів, довічних начальників триб і начальників міст, які обиралися на один рік.

Поміркований характер мали погляди Клода Анрі де Рувруа Сен-Симона (1760–1825). Він уважав, що повна рівність людей неможлива. Але реалізувати принципи суспільної справедливості можна, знищивши панування старої аристократії – феодалів. На зміну їй повинен прийти новий клас промисловців (землероби, фабриканти і торговці). Сен-Симон указав на крайнощі Французької революції, які, «окрім жажливих жорстокостей, що були цілком природним наслідком такого застосування принципу рівності, яке вручило владу неосвіченим людям», проявилися також у критичному збільшенні кількості «правителів, котрі всі були оплачуваними, щоб надати доступ до управління людям незаможним» [105, с. 216]. Водночас він запропонував власну модель перебудови суспільства, яка не передбачала оплати за обіймання посад у владних структурах і впроваджувала представницьку демократію.

Зовсім інших ідей дотримувалися прибічники радикального егалітаризму (Грахх Бабеф (Франсуа Ноель Бабеф) (1760–1797), Габріель Бонно де Маблі (1709–1785). Вони закликали до тотальної, абсолютної рівності і скасування будь-яких привілеїв для всіх членів суспільства.

4. Тлумачення політичної еліти та лідерства в соціально-політичній думці XIX – початку XX ст.

Демократичний елітизм А. де Токвіля

Важливий внесок у дослідження політичних еліт та лідерства зробив Алексіс де Токвіль (1805–1859). Він проаналізував відмінності між політичними системами Старого і Нового Світів: «У Європі політичне життя більшості країн починалося на верхівці офіційної піраміди і потім поступово, і то не повною мірою, охоплювало всі осередки суспільства. В Америці ж, навпаки, громада була створена раніше, ніж округ; округ з'явився раніше за штат, а штат – раніше, ніж уся конфедерація» [113, с. 394]. Високий ступінь соціальної мобільності є причиною успіхів американської демократії. Адже закритість старої аристократії несе в собі загрозу революційного вибуху. Погляди А. де Токвіля можна визначити як поміркований елітизм. Токвіль заперечував тезу про необмеженість прав більшості щодо управління суспільством. Джерелом влади є народ. Але державою повинна керувати «група народних обранців, зобов'язаних представляти інтереси всього суспільства...» [113, с. 395]. Владу він поділяв на владу «асамблеї», яка є сильнішою, але менш сталою, і одноосібну владу монарха, яка є менш сильною, але більш сталою.

Марксистська концепція панівного класу

Марксистська класова теорія (Карл Маркс (1818–1883), Фрідріх Енгельс (1820–1895)) дає власну інтерпретацію поняття панівної меншості. В основі диференціації суспільства на класи – закон поділу праці. Джерела появи привілейованої управлінської групи полягають в ускладненні процесів виробництва, що викликало потребу у відокремленні управлінської праці як специфічної сфери людської життєдіяльності. З появою приватної власності відповідні функції закріплюються за певними великими соціальними групами – класами. Приналежність до класу визначається місцем у системі виробництва, відношенням до засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці. Економічно панівний клас є водночас і політично панівним. З огляду на це дискусійним є питання співвідношення понять класу, політичної еліти та лідерства. Наприклад, Г. Ашин пропонує «використовувати поняття еліти не як альтернативу класовій диференціації, а, навпаки, для позначення її сторони і моменту» [7, с. 268]. Клас є дуже складним та неоднорідним утворенням і

включає в себе велику кількість шарів. Отже, політичну еліту представляє найбільш активна і впливова його частина, ті, хто приймає політичні рішення, генерує ідеологію тощо. А під політичним лідером у марксистському вченні розуміється особа, яка завдяки своїм видатним якостям виражає інтереси певного класу.

Поняття бюрократичної еліти і легітимного лідерства М. Вебера

Елітистський зміст мали погляди Макса Вебера (1864–1920), який пов'язував долю демократії з характером еліти. Суспільна диференціація, за М. Вебером, є невід'ємною частиною людських відносин. В основі ієрархії будь-якого суспільства – три основні критерії стратифікації: власність, влада, престиж. Це «три автономні виміри стратифікації». Вони тісно взаємопов'язані (наприклад, власність часто обумовлює статус і навпаки). М. Вебер не вірив у можливість суспільної рівності. Якщо знищити один або декілька з основних критеріїв диференціації (наприклад, власність) – його місце займуть інші. Панівний клас стратифікується за складною структурою статусних груп і політичних організацій. М. Вебер досліджував феномен бюрократії, діяльність якої базується на принципах формалізму, раціональності, компетентності. Бюрократія – це ідеальний тип, якому властиві імперсональність, корпоративізм, усталеність, функціональність, жорстка ієрархічність, дисциплінованість, професіоналізм, ефективність. Влада бюрократії є втіленням раціонально-легального типу панування, що приходить на зміну традиційному і харизматичному типам лідерства. У теорії М. Вебера бюрократія є елітою компетентності.

Концепція «надлюдини» Ф. Ніцше

Поряд із розквітом демократичних тенденцій у XIX ст. продовжує розвиватися й елітаристська парадигма, зокрема, у творах Фрідріха Ніцше (1844–1900). Крайній елітаризм Ф. Ніцше знайшов втілення у концепції «надлюдини», одержимої волею до влади, яка є центральним моментом його філософії. Ф. Ніцше не вірить у можливість рівності й виступає за жорсткий поділ суспільства на вищу і нищу раси, «аристократію» і «рабів». Аристократія «повинна бути втіленою волею до влади» [61, с. 225]. Головним критерієм поділу людей на маси та еліту є специфічна антихристиянська мораль, яку повинна засвоїти «надлюдина». Надлюдина стає такою внаслідок переоцінки цінностей. Вона має власну мораль, яка відрізняється від моралі мас, тобто «рабів».

Елітаризм Ж. Сореля

До класиків елітології належить французький філософ Жорж Сорель (1847–1922). Він песимістично ставився до можливостей демократії і

підкреслював олігархічну сутність влади. Ж. Сорель проводив межу між елітарною і масовою свідомістю, розрізняючи ідеологію еліти та ідеологію маси. Елітарна свідомість базується на здібності до міркувань, масова – на «популярних міфах». Ж. Сорель дотримувався радикальних поглядів і підтримував революційно-синдикалістські ідеї. Еліта для нього – це, насамперед, пролетарська еліта. По-перше, це революційні синдикалісти з їхньою пропагандою загального страйку, а також висококваліфіковані робітники. Про масу Ж. Сорель відгукувався зневажливо. Перемога і панування мас є дуже небезпечними для суспільства.

Національна аристократія В. Липинського

Значний внесок у теорію політичних еліт та лідерства зробив український філософ і політолог В'ячеслав Липинський (1882–1931). Він розвивав концепцію національної аристократії, яка базується на вихідних положеннях елітистського вчення В. Парето. Учений наголошував на державотворчому значенні національної еліти, її величезній ролі у створенні національної ідеї. Еліту В. Липинський розглядав з ціннісних позицій, тлумачив її як групу інтелігенції, якій властиві організованість, згуртованість, активність та єдність. Мислитель скептично ставився до демократії як режиму, побудованому на принципі народного представництва та делегуванні повноважень від більшості до меншості. Політична еліта та лідери для нього – це, перш за все, аристократія, правління найкращих та найавторитетніших представників суспільства. А циркуляція еліт забезпечує самовідтворення нації.

Духовна еліта Х. Ортеги-і-Гассета

Близькими до ніцшеанської традиції щодо розуміння місця еліти та лідерів у суспільстві були погляди іспанського філософа і соціолога Хосе Ортеги-і-Гассета (1883–1955). Він підкреслював особливе значення обраної меншості для суспільного розвитку, яка протистоїть безособовим масам. Відмінності між елітою і масою мають ціннісний та духовний характер. Дихотомія «маси – обрана меншість» не є класовою. Це дихотомія духовна. Тобто еліта і лідери для Х. Ортеги-і-Гассета – це духовна еліта і духовні лідери. Він називає умови, необхідні для існування такої меншості: згуртованість, узгодженість всередині групи, свідомо ідентифікація себе з нею. Ці ознаки не властиві масам. Філософ указує на те, що і серед вищих класів багато посередностей, а серед пролетаріату часто зустрічаються виняткові особистості. До того ж для сучасності є характерним політичне панування мас. Х. Ортега-і-Гассет називає цей феномен «тріумфом гіпердемократії». Він становить значну загрозу для суспільства.

Тема 3. Теоретико-методологічна база дослідження політичної еліти

1. Основні методологічні підходи до вивчення політичної еліти.
2. Ціннісні (аксіологічні) та структурно-функціональні інтерпретації політичної еліти.
3. Спеціальні методи дослідження політичної еліти.

Основні поняття: система, структура, функція, синергетика, точка біфуркації, історичний підхід, соціал-дарвінізм, психоаналіз, –лібідо, біхевіоризм, цивілізаційний підхід, бюрократія, інституційний підхід, меритократія, альтиметричний критерій, позиційний аналіз, репутаційний аналіз, десизійний аналіз.

1. Основні методологічні підходи до вивчення політичної еліти

Одним із базових загальнонаукових підходів до визначення сутності, структурних і функціональних особливостей політичної еліти є системний підхід. Згідно із принципами системного підходу, політична еліта може розглядатися як частина політичної системи із властивими їй специфічними функціями. За визначенням Талкотта Парсонса (1902–1979), можна говорити про наявність системи з власною структурою у тому випадку, «коли певна сукупність взаємопов'язаних феноменів виявляє достатньо визначену впорядкованість і стабільність у часі» [72, с. 558]. Міжелітні стосунки характеризуються сталістю та самовідтворюваністю в часі та просторі. Політична еліта є складним утворенням, що складається з певної сукупності взаємопов'язаних між собою індивідуальних і групових акторів.

Структурно-функціональний метод має на увазі виокремлення структури (статична характеристика) і функціональної диференціації (динамічна характеристика) системного об'єкта. У лавах еліти можна визначити певні ієрархізовані функціональні групи. На відміну від нормативних теорій, які наголошують на ціннісних характеристиках, структурно-функціональний підхід зосереджує увагу на функції управління, її необхідності та специфічності. Таким чином, з позицій структурно-функціонального методу політична еліта визначається як функціонально диференційована та ієрархізована група, що виконує в суспільстві управлінську роль.

Важливим методологічним компонентом дослідження політичних еліт є синергетичний підхід (М. Моїсєєв, Г. Ніколіс, І. Пригожин, І. Стенгерс, Г. Хакен). Синергетичний підхід розкриває принцип самоорганізації

складних системних утворень. Головним об'єктом синергетичного аналізу є системи, що еволюціонують, розвиваються, самоорганізуються за напрямками підвищення адаптивності. Прикладом зазначених процесів є політична система України, що перебуває у стані модернізаційних перетворень. Упровадження нових політичних інститутів, докорінна зміна системи цінностей викликають трансформацію усіх її складових, а отже, дестабілізують суспільство, створюють численні «точки біфуркації». Вибір напряму подальшого розвитку у такі періоди залежить від поведінки провідних політичних суб'єктів, основним із яких виступає політична еліта.

Як важливий компонент суспільства, еліта має на меті відтворення власної структури, позицій і статусів, що нерозривно пов'язане зі збереженням тієї політичної системи, частиною якої вона є. Це виражається у процесах циркуляції, ротації, рекрутування, які спрямовані на підвищення якості та життєздатності системи. Суттєвим аспектом є питання збереження політичної стабільності та рівноваги, для чого необхідні консенсусні відносини всередині еліти, її консолідаційні можливості.

Історичний підхід доцільно використовувати з метою формулювання цілісного уявлення про об'єкт. Цей метод дозволяє вивчити його в динаміці. Адже тільки за умови дослідження процесу становлення певного феномена можна зрозуміти сутність тих процесів, що відбуваються з ним у теперішній час. Сучасний стан об'єкта обумовлюється закономірностями його генезису та залежить від особливостей історичних форм. Одним із найголовніших напрямів використання цього методу в дослідженні політичних еліт є аналіз процесу елітотворення. Специфічні риси української еліти, закономірності та тенденції її структуризації обумовлені особливостями її формування. Вивчаючи процеси, що відбувалися в лавах еліти, аналізуючи зміни каналів рекрутування, динаміку становлення різних її сегментів, можна отримати адекватне уявлення про ті процеси, що відбуваються із сучасним українським політикумом.

Також серед методологічних обґрунтувань елітизму дослідники називають біологізаторські, психологічні, цивілізаційні, бюрократичні, технократичні підходи [6].

Біологізаторські обґрунтування засновані на ключових установах популярного колись соціал-дарвінізму. Згідно з ними відмінності між елітою і масою носять природний, генетичний характер та успадковуються. Свого часу подібні погляди склали підґрунтя фашизму.

Серед психологічних пояснень заслуговує на увагу психоаналітичний підхід. Психоаналітична позиція тлумачить приналежність до еліти або маси через різницю у структурі особистості, насамперед – вплив безсвідомих структур психіки на поведінку людини. Прагнення до влади (а отже, до елітного статусу) розглядається як сублімація пригніченого лібідо.

Так, згідно з класичною теорією З. Фрейда, джерело поділу на еліту і нееліту полягає в родових формах авторитету. А. Адлер вважає, що прагнення до еліти або лідерства – це компенсація комплексу неповноцінності. А з точки зору неофрейдистів (Е. Фромм), «основними психологічними механізмами, що породжують елітарну соціальну структуру, є садистсько-мазохістські» [Цит. за 6].

Цивілізаційний підхід добре ілюструє концепція британського історика і соціолога А. Тойнбі, який убачав основний стимул соціального розвитку у творчій енергії окремих «надлюдей» або творчих меншостей. Під останніми він і розумів еліту. Розвиток еліти є індикатором розвитку цивілізації. Коли вичерпується її енергія, цивілізація гине. Тому необхідною є циркуляція, тобто заміна старої еліти новою.

Важливим є також підхід М. Вебера, який сформулював концепцію бюрократії. Описаний ним феномен «еліти бюрократії» є втіленням раціонального, ефективного, професійного та компетентного суб'єкта, що управляє суспільством. Еліта бюрократії – це безособова, надперсональна функція соціально-політичної системи. Такий підхід має дещо спільне зі структурно-функціональними інтерпретаціями політичної еліти. Близьким до концепції бюрократії є технологічний детермінізм (Дж. Бернхем, А. Фріш, К. Боулдінг), який визначає еліту як функцію соціальних відносин або задоволення потреб суспільства в управлінні.

Ключове місце в методології дослідження політичних еліт посідає інституційний підхід. Використання інституційного підходу є необхідним для вивчення сутності та структури політичної еліти, її специфічних рис, складної системи міжелітних взаємодій. Прибічником інституційного методу був американський політолог лівих поглядів Р. Міллс, який у роботі «Владна еліта» (1956) визначив структуру політичної еліти через сукупність найвищих керівних посад в основних соціальних інститутах – економічних, політичних, соціальних. Пізніше американські політологи Т. Дай і Х. Цайглер у праці «The Irony of Democracy» (1970) зазначили, що «влада в Америці організаційно зосереджена в основних соціальних інститутах», до яких вони відносять корпорації, урядові, освітні, релігійні установи, профспілки, військову сферу. Відповідні посади є джерелами та базою влади, хоча іноді влада здійснюється і за межами офіційних структур [7, с. 259].

Російський політолог С. Єлісєєв звертає увагу на те, що «інституційний підхід (у його неоінституційному варіанті) знову почав посідати домінуючі позиції в соціальних науках» [29, с. 73]. Він вважає неоінституціоналізм міждисциплінарною парадигмою, за допомогою якої вирішуються важливі проблеми, як-от питання ефективності й трансформації політичної системи та її елементів. Інституційний підхід

дозволяє проаналізувати наявну мережу елітних ролей, статусів, норм, механізмів, що уособлюють систему панівної еліти. У рамках цього підходу політичною елітою вважаються особи, яким належать керівні посади у відповідних інститутах влади.

2. Ціннісні (аксіологічні) та структурно-функціональні інтерпретації політичної еліти

У сучасній політичній науці існують декілька підходів для визначення поняття політичної еліти. Серед них можна умовно виділити два основні: ціннісний (аксіологічний) та структурно-функціональний. Різні автори віддають перевагу одному з них або намагаються використовувати їх у комплексі. З точки зору прихильників аксіологічного підходу вважається, що належність до еліти зумовлюється певною сукупністю якостей (інтелектуальних чи моральних), які наділяють її представників «зверхністю» щодо інших представників суспільства. До адептів такої інтерпретації еліти належали ще Конфуцій і Аристотель, а також Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассет, В. Парето, Дж. Сарторі тощо. Значним недоліком цієї групи теорій є невизначеність «елітних» якостей, відсутність наукового інструментарію їх вимірювання, складність емпіричних досліджень, суттєві проблеми на етапі кореляції теоретичних конструкції з соціально-політичною дійсністю. На думку дослідників, аксіологічний підхід здебільшого працює зі сферою належного, а не фактичного, і переважно стосується галузі політичної філософії. Цей підхід є нормативним і часто вступає у протиріччя з реальним політичним становищем.

На відміну від ціннісних теорій структурно-функціональний підхід зосереджує увагу на функції управління, її специфічності та необхідності. Політична еліта визначається через відношення до цієї функції. Саме виконання функції управління безвідносно до будь-яких якостей (психологічних, інтелектуальних чи моральних) зумовлює приналежність до еліти. Прибічники структурно-функціонального підходу (Г. Моска, Р. Міхельс, загалом більшість сучасних політологів) претендують на ціннісну нейтральність і намагаються бути об'єктивними. З таких позицій політична еліта – це група, яка здійснює владу в суспільстві незалежно від власних якісних характеристик. Підставами для виокремлення політичної еліти є позиція її представників у системі влади, реальний політичний вплив, доступ до функцій розподілу і перерозподілу суспільних ресурсів або роль у процесі прийняття найважливіших політико-управлінських рішень.

Меритократичний і альтиметричний критерії

Італійський політолог Джованні Сарторі виокремлює два критерії визначення політичної еліти – меритократичний і альтиметричний. Меритократичний критерій, або критерій заслуг, має на увазі визначення найгідніших, найкращих, обраних людей, які володіють певними соціально значущими, цінними якостями. Цей критерій лежить в основі ціннісних інтерпретацій політичної еліти. Згідно з альтиметричним критерієм елітою є та група, яка посідає найвищі ієрархічні позиції в системі соціально-політичної стратифікації. Сам Дж. Сарторі був прибічником меритократичного розуміння еліти, що знайшло своє відображення в його концепції селективної поліархії (див. лекцію 6).

3. Спеціальні методи дослідження політичної еліти

Позиційний аналіз

Прикладним варіантом застосування інституційного підходу є метод позиційного аналізу. Цей метод зосереджений на вивченні реальної системи офіційних політичних посад. Вважається, що ця система адекватно відбиває владно-елітну структуру суспільства. Як зазначає О. Криштановська, «...у будь-якій державі політичний клас інституціоналізований, тому що пов'язаний із посадовими статусами, які складають матрицю державної корпорації...» [42, с. 20]. Однак цей метод має певні недоліки. За умови його абсолютизації поза межами дослідження залишаються неінституціоналізовані, неформальні форми, процеси й актори, наприклад, неформальні групи та відносини, які функціонують поза межами офіційних інститутів. Отже, деякі елітологи вказують на надмірну формальність позиційного аналізу, «ігнорування... політичного впливу «тіньових» фігур», а також можливість помилки під час встановлення реального політичного впливу певних осіб [14, с. 98].

Репутаційний аналіз

Разом із позиційним аналізом доцільним є паралельне використання інших методів. Належне місце серед них посідає репутаційний аналіз («метод Хантера»), який застосовується з використанням експертних оцінок. Через опитування експертів визначається склад політичної еліти на основі уявлень про реальний вплив і компетентність її представників. На відміну від позиційного аналізу цей метод орієнтується не на вивчення формальних статусів та структур, а на неформальну репутацію. Адже ці два виміри можуть не співпадати. Результатом використання репутаційного

аналізу є складання рейтингів впливових політиків як на місцевому, так і на державному рівнях.

Метод аналізу процесу прийняття рішень (десизійний аналіз)

Низка елітологів віддають перевагу методу аналізу процесу прийняття рішень як найбільш адекватному, надійному й точному. Головною посилкою цього методу є теза про те, що політична еліта завдяки своєму статусу, ресурсам, впливу та авторитету є головним суб'єктом прийняття найважливіших політичних рішень і здійснює вирішальний вплив на їхню реалізацію, як на офіційному, так і на неофіційному рівнях. Базові питання елітології, як-от сутність, структура та функції політичної еліти, можуть бути представлені в аспекті репрезентація інтересів соціальних суб'єктів, результатом чого виступає процес прийняття рішень. Отже, еліта визначається як сукупність осіб, що приймає стратегічні політичні рішення або здійснює вирішальний вплив на цей процес. Однак цей процес є дуже складним. Деякі його етапи і складові часто мають латентний характер. У ньому бере участь багато акторів – від політичних лідерів до «технічного» апарату, що «обслуговує» цей процес (спічрайтери, аналітики, експерти тощо). Через це не завжди легко визначити дійсну роль ключових осіб у формулюванні та прийнятті конкретного рішення. Багато суб'єктів, які задіяні в даному процесі, залишаються поза межами дослідження.

Тема 4. Основні теоретичні підходи до аналізу політичного лідерства

1. Психологічні теорії лідерства.
2. Соціально-психологічні теорії лідерства.
3. Теорії середовища.
4. Інтегративні теорії.

Основні поняття: теорія рис, спадковість, мотивація, мотиваційні теорії, психоаналіз, лібідо, психічна енергія, сублимація, деструктивне лідерство, теорії «очікування – взаємодії», теорія «поширеного очікування», експектація, теорія «цільової поведінки», гуманістичні теорії, теорія обміну, теорії середовища, ситуаційний аналіз, ситуаційно-особистісні теорії, теорія конституентів.

1. Психологічні теорії лідерства

Велику групу теорій політичного лідерства складають психологічні теорії, які наголошують на внутрішніх психічних факторах становлення особистості як лідера. До них можна віднести теорію рис, мотиваційні та психоаналітичні теорії.

Теорія рис

Згідно з теорією рис (Ф. Гальтон, К. Бірд тощо) лідерство – це сукупність певних психологічних рис, які формують особливий тип особистості лідера і які можна виявити за допомогою спеціальних методів. Подібні погляди беруть початок з досліджень британського психолога Ф. Гальтона, який на початку ХХ ст. намагався встановити зв'язок між спадковістю та феноменом лідерства, а також виявити специфічні та сталі якості лідера. Американський психолог К. Бірд у 1940 р. унаслідок проведених ним опитувань склав перелік з 79 рис, які можна інтерпретувати як лідерські. Однак лише 5% зустрічалися в цих рейтингах чотири рази. Інші називалися рідше. Серед рис, притаманних лідерам, дослідники називали різні якості, як-от: організаторські здібності, компетентність, ініціативність, упевненість, ораторські здібності, відповідальність, високий інтелектуальний рівень тощо. Зрештою вчені дійшли висновку, що будь-який перелік лідерських якостей є відносним. Різним лідерам у різних ситуаціях притаманні неоднакові риси і властивості.

Мотиваційні теорії

Мотиваційні теорії лідерства пояснюють його сутність через мотив, що лежить в основі лідерської поведінки, а також через здатність лідера впливати на мотивацію своїх послідовників. Абрагам Маслоу (1908–1970) стверджував, що основні фактори виникнення феномена лідерства – у трансформації бажань, що ґрунтуються на почуттях (внутрішні мотиви), у потреби і політичні вимоги (зовнішні мотиви). Він обґрунтовує це через свою теорію ієрархії потреб. Головне завдання лідера дослідник убачав у запобіганні фрустрації, апатії і неврозам через спрямування потреб громадян, що не задовольняються, у соціально-продуктивному напрямі і трансформації їх у конкретні політичні дії. А. Маслоу зазначав, що мотиви людини змінюються у процесі її підвищення в системі соціальної ієрархії. І лідер обов'язково повинен про це знати. Він виокремлював два види владних потреб: потреба в силі, досягненнях, автономності та свободі; потреба в домінуванні, репутації, престижі, статусі.

Психоаналітичні теорії

Засновник психоаналізу Зігмунд Фрейд (1856–1939) пояснював природу політичного лідерства як форму сублімації пригніченого лібідо. Лідерство компенсує неможливість нормальної реалізації сексуальної енергії (за З. Фрейдом) або психічної енергії загалом (за К. Г. Юнгом). Психологічне напруження таким чином знімається через прагнення до влади і контролю. З. Фрейд також спирався на ідеї Г. Лебона щодо закономірностей психології мас. У зв'язку з цим він убачав у лідері насамперед ватажка натовпу, якому маси підкоряються інстинктивно. Ще одним елементом його теорії є бачення сутності лідерства як дії підсвідомих патріархальних прагнень, тобто бажання з боку мас довірити свою долю «лідеру-батьку».

На дещо інших аспектах лідерства наголошує ще один представник психоаналізу – Еріх Фромм (1900–1980). У своїй праці «Анатомія людської деструктивності» він аналізує різні типи агресії, розглядаючи їх на прикладах конкретних особистостей (Адольфа Гітлера, Йосипа Сталіна тощо). Пригнічене лібідо може набувати різних патологічних форм. Наприклад, реалізовуватися через форми деструктивного лідерства з елементами садомазохізму або некрофілії.

Американський політолог-неофрейдист Гарольд Лассвел (1902–1978) пояснював феномен лідерства, прагнення до влади і політичну діяльність загалом через компенсацію низької самооцінки, почуття тривоги і прагнення задовольнити потребу в безпеці. Тобто політика як діяльність – це засіб боротьби з психологічною неповноцінністю, яка бере початок ще в дитинстві [Цит. за 112, с. 96].

2. Соціально-психологічні теорії лідерства

Теорії «очікування – взаємодії»

До цієї групи теорій відносять теорії «посиленого очікування» Р. Стогділла, теорію «цільової поведінки» М. Еванса та інші [44].

Згідно з теорією «посиленого очікування» Ральфа Стогділла важливим фактором існування будь-якої соціальної групи є взаємні очікування того, що кожен з її членів буде діяти відповідним чином. Кожен індивід у групі грає певну роль і виконує визначені функції. Ці роль і функції визначаються експектаціями, тобто взаємними очікуваннями та оцінками, які залежать як від самої особистості, так і від особливостей групи, її структури та внутрішньогрупових норм. Особистість сприймає спрямовані на неї очікування, це стає частиною її ціннісних орієнтацій, а також формує мотив поведінки. Функція лідера, таким чином, полягає у здатності ініціювати відповідні важливі для життя групи експектації. У теорії «цільової поведінки» Мартіна Еванса мова йде про те, що саме лідер визначає, формує та ініціює модель бажаної поведінки своїх послідовників.

Гуманістичні теорії лідерства

У гуманістичних теоріях лідерства увага зосереджується на проблемі ефективної організації. Людина є мотивованою сама по собі, а необхідним атрибутом будь-якої організації є структурованість і контрольованість. Головна функція лідера полягає в керівництві організацією, під час якого забезпечується свобода і реалізація мотиваційного потенціалу її членів з метою забезпечення власних потреб, але з урахуванням цілей установи. Отже, люди, індивіди ставляться на перше місце. А лідер є гарантом захисту їхніх інтересів.

У межах гуманістичного підходу Д. Мак-Грегор запропонував дві концепції лідерства, в основу яких був покладений критерій стосунків лідера з його послідовниками: теорія Х і теорія Y. Перший варіант має на увазі існування певного базового конфлікту між індивідом та організацією. Другий – заперечує існування такого конфлікту. Теорія Х ґрунтується на припущенні, що індивіди пасивні, байдужі до цілей групи, роботи загалом зазвичай не схильні до прояву ініціативи, а їхні інтереси і бажання суперечать цілям організації. Отже, головна функція лідера – мотивування і спрямування поведінки індивіда. Такий лідер повинен обрати авторитарний спосіб керування. Згідно з теорією Y члени організації мотивовані принципово, робота для них є природним заняттям, вони спроможні брати на себе відповідальність та самоорганізовуватися. Таким чином, основне завдання демократичного лідера – це спрямування і корегування їхньої

поведінки та діяльності таким чином, щоб вони мали змогу одночасно реалізовувати і власні потреби, і цілі організації.

Теорії обміну

Теорії обміну (Дж. Хоманс, Дж. Марч, Х. Саймон, Х. Келлі, Дж. Тібо тощо) ґрунтуються на розумінні соціальної взаємодії як процесу обміну певними ресурсами. Продуктами обміну є людські ресурси, тобто самі члени організації, їхній потенціал, компетентність, знання та вміння. Замість цього члени організації отримують приналежність до групи, її спільні ресурси. Наприклад, група може надавати лідеру статус і авторитет в обмін на його здатність досягти поставленої мети (Т. Якобс, П. Блау). Винагородою для лідера є статус, а для його послідовників – асоціювання себе з ним і групою.

Схожим є трансактний підхід до розуміння лідерства, згідно з яким визначальним фактором лідерства є користь, яку лідер приносить групі. За це він отримує повагу, авторитет і реакцію з боку власних прибічників. Головним ресурсом влади лідера повинно бути переконання, а не сила чи примус. Також дуже важливим є характер сприйняття лідера групою. Модель Д. Граена описує декілька рівнів взаємодії оточення з лідером. У будь-якій групі є коло людей, ближчих до лідера, ніж решта. Відносно них з боку лідера існують і більші очікування – лояльності, відданості, відповідальності. До інших членів особисті, неформальні вимоги значно менші, але водночас формальні вимоги більші. У ході досліджень було встановлено, що люди з найближчого оточення лідера, ті, що знаходяться з ним у кращих особистих стосунках, демонструють вищий рівень професіоналізму, відповідальності та є кращими виконавцями.

3. Теорії середовища

Іншу групу теорій складають теорії, орієнтовані на аналіз зовнішніх факторів лідерства. Вони пояснюють виникнення цього феномена через вплив певних зовнішніх обставин, наприклад – ситуації або оточення.

Теорія ситуаційного аналізу

Теорія ситуаційного аналізу (Х. Персон), або теорія середовища, зосереджує увагу на факторах зовнішнього характеру. Згідно з нею лідер – це продукт і функція ситуації. Різні соціально-політичні, економічні та інші обставини потребують специфічних типів лідерства для вирішення актуальних на поточний момент проблем. Отже, будь-які лідерські психологічні риси є відносним поняттям, а їхня актуальність може змінюватися у часі. Так, російський політолог Р. Мухаєв наводить наступні

приклади: надзвичайно важкі умови економічної руїни, політична криза та зовнішньополітична ізоляція привели до влади типового тоталітарного диктатора Йосипа Сталіна. Схожі обставини в Німеччині дозволили отримати владу Адольфу Гітлеру, що також призвело до встановлення тоталітарного режиму. Ми можемо додати, що в стабільних умовах економічного процвітання та політичного розвитку влада зазвичай опиняється в руках ефективних демократичних політиків. Однак учені вказують на певну обмеженість цієї теорії. Так, якщо теорія рис абсолютизує особистісні якості лідера, то ситуативна теорія, навпаки, недооцінює особистісний фактор і перебільшує значення зовнішніх обставин.

Теорія конституюентів

Під конституюентами маються на увазі ті соціальні групи, які підтримують лідера, його послідовники і оточення. Представники цієї теорії (Е. Богардус, В. Хоккінг) убачають головне джерело феномена політичного лідерства через наявність конституюентів, тобто оточення лідера. Лідера в такому випадку можна тлумачити як функцію свого оточення. Його головне завдання – представництво, реалізація і захист інтересів групи прихильників. Хто буде лідером цілком залежить від групи. Це означає, що основним предметом аналізу повинен бути не сам лідер, а інтереси, потреби і мотиви його конституюентів. Однак, слід урахувати, що не тільки оточення впливає на лідера, а й лідер на оточення. Якщо лідер є продуктом своєї групи, з часом він може набути певної автономії від неї й навіть перетворитися на автократа, диктатора, який майже одноосібно приймає важливі рішення. Крім того, на всі ці процеси діють зовнішні обставини – тип політичної системи та режиму, соціально-економічні обставини, рівень політичної культури тощо. Український політолог П. Шляхтун зазначає, що лідер та конституюенти є єдиною системою, що складається з наступних елементів: конституюенти – послідовники – активісти – лідер.

4. Інтегративні теорії

Усі названі теорії мають певні слабкі місця та недоліки. Саме тому вчені намагаються подолати їхню обмеженість і створити єдину теорію, яка б претендувала на універсальність. Прикладом такої теорії може служити *особистісно-ситуаційна теорія*. Як фактори, що впливають на формування лідера, однаково визнаються і його психологічні риси, і умови його становлення. Прихильники особистісно-ситуаційної теорії Г. Терт і С. Мілз запропонували чотири групи чинників, що впливають на становлення політичного лідера: риси і мотиви лідера; імідж лідера і мотиви його

прихильників; роліві характеристики лідера; інституційні умови, за яких він діє.

С. Казе пішов далі і поєднав три теорії – рис, ситуаційну і конституентів, а як джерела лідерства визначив особистісні якості очільника, групу його послідовників, ситуацію, що склалася, або конкретну подію.

М. Дж. Германн визначила такі фактори, що впливають на лідера: його політичні переконання, політичний стиль, мотиви, реакцію на екстремальні обставини, ситуацію, за якої він досяг статусу лідера, політичний досвід, політичні умови його кар'єри.

Згідно з «теорією випадковостей» Ф. Фідлера ефективність лідера залежить від конкретних умов. Отже, різні умови потребують різних типів лідерів та стилів керівництва. Ф. Фідлер визначив фактори ефективності лідера, як-от «можлива схожість протилежностей» і «ступінь поваги до найменш значного з колег». Він виокремив два стилі лідерства: лідер, орієнтований на мету, і лідер, орієнтований на спілкування. Лідери, орієнтовані на мету, більш категоричні та вимогливі. Лідери, орієнтовані на спілкування, навпаки, більш терпимі та менш авторитарні. У своїх дослідженнях Ф. Фідлер дійшов висновку, що за сприятливих умов, якщо лідер має вагомий вплив на групу, яка його підтримує, чітко ставить цілі і завдання, група налаштована на авторитарний, директивний тип керівництва. Такий саме тип ефективний і за максимально несприятливих умов, якщо ані стан групи, ані формулювання мети, ані стосунки групи з лідером не є задовільними, а також якщо всі показники є високими, крім підтримки лідера групою. За помірно сприятливих обставин бажаним є демократичний стиль лідерства. Отже, теорія Ф. Фідлера враховує як особисті якості лідера, так і особливості ситуації.

Тема 5. Класичні теорії еліт

1. Концепція керівного класу Г. Моски.
2. Теорія політичної еліти В. Парето.
3. Учення Р. Міхельса про партійну еліту. «Залізний закон олігархії».
4. Погляди М. Острогорського на політичну еліту.

Основні поняття: елітизм, політична еліта, керівний клас, політичний клас, організаційний підхід, кокус, виборчий комітет, аристократія функціонерів, аристократична та демократична тенденції, панівна і непанівна еліта, рецидус, деривація, інстинкт комбінацій, інстинкт постійності агрегатів, циркуляція еліт, наделіта, олігархізація, консенсус еліт, партійна еліта, централізація влади.

1. Концепція керівного класу Г. Моски

Як окремий напрям політичної думки елітизм склався у межах італійської політико-соціологічної школи. Згідно з основною тезою елітизму владу в суспільстві здійснює політична еліта. Дослідження політичної еліти розпочав Гаetano Москою (1858–1941) у 80-х рр. XIX ст. Незважаючи на те, що з часів виникнення класичних елітистських теорій було сформульовано багато нових і альтернативних підходів, більшість положень і аргументів теорії Г. Моски досі не втратили актуальності.

Аксіоматичним є твердження Г. Моски про наявність у будь-якому суспільстві незалежно від історичного періоду і рівня його розвитку особливої групи людей, яка здійснює функцію управління. Для позначення цієї групи Моска не використовував термін «політична еліта». Натомість він оперував поняттями «політичний клас» і «керівний клас».

І за умови виборності й легітимної зміни вищих посадовців, і в разі революційного скидання панівного класу реальна роль у соціальних процесах належить не неорганізованій абстрактній більшості, а конкретній організованій меншості, яка насправді керує вибором або революційними діями мас. У цьому аспекті Г. Моска наголошував на визначальній ролі керівного класу у процесах управління й соціального перетворення. Вплив мас дуже обмежений і не постійний.

Підхід Г. Моски до дослідження керівного класу отримав назву організаційного. Адже вирішальне значення для існування, функціонування і відтворення панівної меншості має її організованість. Дослідник тлумачив керівний клас як організовану меншість, яка здійснює функцію управління менш організованою (або взагалі неорганізованою) більшістю.

Крім того, він виділяв певні якості, які, на його думку, є критеріями визначення керівного класу і забезпечують його матеріальну, моральну та

інтелектуальну перевагу. До них Г. Моска відносив військову гідність, багатство, походження, особисті якості, статус у духовній ієрархії, мистецтво управління. Науковець наголошував на конкретно-історичному характері цих якостей.

Г. Моска вперше сформулював сутність механізму оновлення еліти. У роботі «Аристократична і демократична тенденція в минулому і сучасності» він виділив дві тенденції в розвитку керівного класу – аристократичну і демократичну. Перша тенденція проявляється в закритості, кристалізації, постійності, консервації, прагненні керівного класу передавати владу у спадок, а друга – в його оновленні, відкритості, поповненні представниками з нижчих верств населення. Відповідно до цього Г. Моска виділяв два типи організації влади. У першому випадку владні рішення спускаються зверху вниз, у другому – навпаки, влада делегується знизу вгору, від народу до керівного класу. Перший тип організації влади він назвав автократичним, другий – ліберальним. Зміна цих тенденцій фактично означає зміну політичних режимів та історичних періодів.

У закритій еліті процеси оновлення відбуваються дуже повільно, переважають шляхи кровного наслідування. Тоді в її рядах накопичуються елементи, які більше не відповідають соціальним вимогам часу. Це спричиняє істотні якісні зміни, «настає період оновлення або революції, у ході якої проявляється свобода дій індивідів, частина яких прокладає собі шлях» з нижчих соціальних рівнів угору. Відбувається поступове «молекулярне оновлення керівного класу», яке згодом поступається місцем новому етапу соціальної стабільності. Саме такі періоди, за словами Г. Моски, створюють «ілюзію, що демократія реально існує» [52, с. 197].

Керівний клас грає велику роль у суспільстві. Вона виражається, по-перше, у безпосередньому здійсненні функції управління, по-друге, – у впровадженні і збереженні національної ідеї, національного почуття, державності. Національна ідея є життєздатною, тільки якщо її поділяє й підтримує добре згуртована, організована, впливова група керівного класу.

2. Теорія політичної еліти В. Парето

Наступний представник італійської соціологічної школи – Вільфредо Парето (1848–1923) – намагався вирішити проблему соціальної рівноваги. Саме в руслі пошуку чинників рівноваги в суспільстві він сформулював власну теорію еліт.

В. Парето вперше запровадив термін «політична еліта» у науковий дискурс для позначення певної соціальної групи. Головним чинником, який обумовлює соціальну нерівність, є особливі природжені або набуті відмінності між людьми. Адже «люди є різними фізично, морально й

інтелектуально» [71, с. 59]. Найбільш суттєвим критерієм соціальної диференціації є поділ людей на еліту і посередню більшість.

Його підхід базується на системі індексів, які надаються індивідам залежно від ефективності їхніх дій у тій або іншій сфері. Еліта, або «обраний клас», складається з тих, хто має найвищі показники (індекси) у відповідній сфері.

Еліта є головною рушійною силою соціальних процесів. В. Парето поділяв еліту на панівну і непанівну. Саме панівна еліта є головним об'єктом його досліджень. Панівна (керівна) еліта – це ті люди, які мають прямий або опосередкований, але істотний вплив в уряді. Усю іншу політичну еліту В. Парето вважав непанівною. Панівна еліта є нечисленною, але вона не обмежується особами, які обіймають формальні посади. Саме «за кулісами тримаються ті, хто грає істотну роль у реальному правлінні». Крім того, політична еліта не є однорідною. У її лавах існує так звана «наделіта», або «комітет, який панує на практиці» [71, с. 70, 71].

Так само як Г. Моска, В. Парето вказував на значну роль багатства в досягненні і збереженні елітного статусу. Економічні ресурси й особисті зв'язки – це ті чинники, які безпосередньо сприяють наслідуванню соціально-політичного статусу навіть тоді, коли людина негідна цього.

Для розуміння змісту вчення В. Парето важливим є його уявлення про логічні і нелогічні дії. Критерієм розподілу дій на логічні і нелогічні є співвідношення засобів і цілей як в суб'єктивному, так і в об'єктивному сенсі. Логічні ті дії, які доцільно співвідносяться зі своєю метою. Однак більшість дій мають нелогічну природу. В їх основі лежать почуття, які й складають ядро людської мотивації. Нелогічні дії відрізняються від інстинктів наявністю елементів міркування. Раціоналізація вчинків здійснюється за допомогою теорій. Таким чином, саме ірраціональні почуття, або стимули, лежать в основі поведінки, діяльності і теоретичних міркувань, а також відіграють головну роль у підтримці соціальної рівноваги.

Глибинна суть почуттів не підлягає експериментальному вивченню. Досліджувати можна лише їх зовнішні прояви – «залишки», або «рецидуси», «релікти» (residui), і «*деривації*» (derivazioni). Залишки і деривації є, відповідно, постійними і мінливими елементами теорій.

Залишки – це безпосередні прояви базових, глибинних почуттів та інстинктів. В. Парето виділяв **шість** класів залишків із великою кількістю підкласів (усього 52). Серед залишків головними чинниками соціальної рівноваги, які визначають соціальну поведінку людини, є інстинкт комбінацій (залишки I класу) і постійність агрегатів (залишки II класу). За своєю суттю вони є протилежними – втіленням інстинктів соціальних змін (трансформацій) і консерватизму. Окрім цих типів рецидусів В. Парето

також визначав: потребу у виявленні почуттів через зовнішні акти; соціальність; почуття власності; сексуальний інстинкт.

Неоднаковий розподіл залишків у різних класах є джерелом соціальної нерівності та зумовлює поділ суспільства на еліту і нееліту. Вирішальне ж значення мають інстинкт комбінацій і постійність агрегатів, тобто тенденції мінливості та консервативності.

За критерієм типу залишків В. Парето поділяв представників керівного класу («партії керівного класу») на три категорії. Меншу частину складають ті, у кого переважають залишки II класу (категорія А). Політики із залишками II класу («леви», «франтьє») – ідеалісти, які створюють ілюзію чесності та боротьби за абстрактні високі цілі. Здатність до управління визначається залишками I класу (категорія В). Люди із залишками I класу – це ті, хто створює реальну політику. Еліти з перевагою залишків I класу поділяються на тих, чиєю метою є влада (матеріальні вигоди їх мало цікавлять і вони розподіляють їх між клієнтами) (категорія Ва), і тих, чиєю метою є матеріальні вигоди (категорія В).

На цій типології В. Парето будує класифікацію урядів. Уряди з домінуванням залишків II класу (тип I) здебільшого використовують ресурс сили. Уряди з домінуванням залишків I класу насамперед використовують ресурс згоди – «мистецтво і хитрість» (тип II). Подібні уряди можуть спиратися на ідеологічні (релігійні) ресурси (тип IIa). Це спричиняє появу теократій. Або бути орієнтованими на досягнення різноманітних власних інтересів (тип IIb). В. Парето називає їх урядами «спекулянтів» або «лисицями». Уряди «спекулянтів» є найзаможнішими. Елітам для утримання влади потрібні обидві категорії функціонерів. Кількісна перевага серед сучасної «демократичної» еліти елементів з розвиненим інстинктом комбінацій призводить до створення режимів «демагогічної плутократії».

Через безпосередній зв'язок з інстинктами залишки є алогічними (а іноді й асоціальними). Завдяки дії одного з підкласів інстинкту комбінацій – потреби в логізації алогічного, і для нормального функціонування соціуму виникає необхідність в їх приховуванні. Цю функцію виконують **деривації** («похідні»). На відміну від залишків деривації – це поверхневий шар теорій, який швидко змінюється і пристосовується до конкретних соціальних обставин. Їхня головна функція – пояснення і виправдання залишків. В. Парето поділяв деривації на чотири групи: «прости запевнення»; ті, що спираються на авторитет; ті, що апелюють до почуттів, інтересів, принципів, надприродних уявлень; «вербальні докази».

Процес формування й оновлення еліти В. Парето визначав у своїй *концепції циркуляції еліти*. У ній відображається уявлення щодо циклічного або м'ягкого характеру соціального розвитку. Циркуляція еліт – необхідна умова життєздатності суспільства. На відміну від Г. Моски,

В. Парето наполягав на неминучості й необхідності повної заміни, витіснення старої еліти новою. Процес циркуляції створює можливість потрапляння до лав еліти індивідів, які мають відповідні «елітарні» якості, й очищення еліти від тих елементів, які не відповідають вимогам часу. Яскравим прикладом циркуляції еліти є занепад і зникнення старої аристократії, яка колись складала панівний клас. Відомим став вислів В. Парето: «Історія – це кладовище аристократії» [71, с. 66].

3. Учення Р. Міхельса про партійну еліту. «Залізний закон олігархії»

Німецько-італійський вчений Роберт Міхельс (1876–1936) зосередив увагу на дослідженні реальних механізмів функціонування політичних організацій та їхнього керівного апарату. На думку Р. Міхельса, єдиною реальною формою існування великих соціальних і політичних утворень є організованість, що пов'язано з необхідністю професійного управління. Це зумовлює існування в організації керівної меншості (лідерів, професіоналів-управлінців), яка неминуче олігархізується, тому що зосереджує у своїх руках усі необхідні ресурси влади і не підлягає безпосередньому контролю мас. Поступовий відрив, ізоляція керівної групи від мас призводить до формування управлінської касты.

Учений уважав, що будь-якій людській організації, яка переслідує практичні цілі, іманентно властиві олігархічні ознаки. Ця закономірність дістала назву «залізного закону олігархії». Олігархізація – об'єктивний процес, який відбувається в усіх громадських, політичних, зокрема й партійних, організаціях залежно від їх ідеологічного спрямування. Олігархізацію спричиняють три типи чинників: технічні особливості управління, психологічна схильність мас, якості лідерів.

Таким чином, феномен лідерства й процес управління не сумісні з демократією. Демократія неможлива, а будь-яка «революція» насправді означає заміну, а точніше «переплетення» старої панівної меншості з новою. Вирішальна роль у цьому процесі належить політичним партіям. Непримиренна боротьба несла б у собі загрозу повного руйнування існуючої системи. Тому і відбувається взаємодія, співіснування старої еліти з новою, а конкуруючі політичні угруповання після етапу політичної боротьби співпрацюють на основі консенсусу, мета якого – збереження контролю над масами.

Хоча внутрішні політичні процеси майже не втрачають свій олігархічний зміст, історичні обставини зумовлюють, принаймні, зовнішню демократизацію політичного життя, що відбивається на партійному русі. Так, консервативні партії трансформуються з так званих партійних «клік, схильних до аристократичного ексклюзивізму», у народні партії, які

проголошують позицію захисту народних інтересів [50, с. 109]. Адже це єдиний шлях утриматися при владі, особливо за парламентської форми правління. Ця фікція народного представництва дозволяє партіям успішно конкурувати з іншими групами еліти (топ-менеджерами, аристократією тощо).

4. Погляди М. Острогорського на політичну еліту

Значний внесок у дослідження політичної еліти зробив російський науковець Мойсей Острогорський (1854–1921). Він досліджував принципи функціонування політичних організацій, зокрема політичних партій, виборчих систем, механізми впровадження й функціонування демократичних режимів. У політичній організації влада знаходиться в руках особливої групи – кокуса, який виникає у процесі централізації влади. Уряд є «монополією», яка виступає головним інструментом панівної меншості.

Проголошені права і свободи індивіда – це ідеологічна ілюзія. Насправді ж він навіть не має свободи вибору своїх правителів. «...Політична функція має у демократії не полягає у тому, щоб нею управляти; вони, можливо, ніколи не будуть на це спроможні... Фактично управляти буде завжди невелика меншість... Природною властивістю будь-якої влади є концентрація...» [70, с. 312].

Загальне виборче право і представницькі форми правління часто є лише формальними атрибутами демократії, що «розпорошують» відповідальність влади перед народом. Реальною відповідальність може бути лише за умови її концентрації в конкретних інститутах і функціях влади. Олігархічні тенденції можна здолати за допомогою певних механізмів, як-от пропорційне представництво, форми безпосередньої демократії (референдум) тощо.

Тема 6. Сучасні теорії політичних еліт

1. Неоелітизм як спадщина класичного елітизму. Основні напрями неоелітизму.
2. Плюралістичні теорії еліт.
3. Елітологи лівої орієнтації та неомарксистичні.
4. Корпоративізм (неокорпоративізм).
5. Мережевий підхід до аналізу проблеми суб'єктів прийняття рішень. Теорії політико-управлінських мереж.

Основні поняття: неоелітизм, елітарна демократія, секторальний елітизм, технократія, делегативна демократія, корпоративний інтерес, плюралізм еліт, вето-група, група інтересів, поліархія, СДП-суспільства, дисперсія влади, селективна поліархія, «вертикальна» демократія, демократія прийняття рішень, неокорпоративізм, бюрократичний корпоративізм, олігархічний корпоративізм, клановий інтерес, клієнтелізм, патрімоніалізм, мережевий підхід, політико-управлінська мережа.

1. Неоелітизм як спадщина класичного елітизму. Основні напрями неоелітизму

Сучасний етап розвитку елітології розвиває ідеї, закладені у класичний період. У сучасному політологічному дискурсі проблема суб'єкта владарювання вирішується в межах декількох підходів. Зупинимось на наступних: неоелітизм; неомарксистські концепції та лівий елітизм; плюралістичні теорії; неокорпоративізм; моделі політико-управлінських мереж.

Неоелітистські теорії продовжують традиції, закладені класичною школою елітизму. Неоелітизм існує в різних варіантах, але їх об'єднує декілька спільних постулатів. У межах неоелітизму еліта розуміється як організована, згуртована меншість, що концентрує у своїх руках основні ресурси влади та грає головну роль у розподілі цінностей у суспільстві. Еліта є сталою групою, має здатність до самовідтворення. У середині панівної меншості, за наявності певних розбіжностей, загалом присутній консенсус щодо головної мети – утримання влади і збереження чинної політичної системи.

Консервативний неоелітизм

Консервативний варіант неоелітизму добре ілюструє концепція американських політологів Т. Р. Дая і Х. Цайглера. Вони визначають еліту за допомогою позиційного (або функціонального) підходу. Політична еліта

є необхідною складовою будь-якої суспільно-політичної системи. Це група осіб, які посідають найвищі позиції в основних соціальних (формальних і неформальних) інститутах (фінансово-економічних, політичних, освітніх, військових, медійних, релігійних тощо) і приймають найважливіші стратегічні рішення щодо політичного курсу, розподілу цінностей без втручання мас у цей процес. Хоча еліта насамперед діє у власних інтересах, але заради соціальної стабільності та розвитку враховує й інтереси громадян шляхом інкорпорації до себе верхівки основних соціальних страт. Рекрутування еліти здійснюється з вищих суспільних верств (вищої і вищої середньої страт). Одним з основних каналів рекрутування є «елітні університети».

Еліта є закритою групою. Але, заради ефективності системи, надмірна закритість не є корисною ні для еліти, ні для суспільства. Так, аналізуючи сучасні тенденції, Т. Дай указує на зменшення частки вихідців з основних секторів громадянського суспільства – бізнесу, суспільних організацій, партій. «Основні члени нової американської адміністрації прийшли з урядових або навколоурядових бюрократичних структур...», а також з обох палат парламенту [21]. У зв'язку з цим він наголошує на недостатній репрезентативності еліти, зокрема недопредставленості в її лавах військових. Крім того, спостерігається тенденція зниження соціальної мобільності, що також відбивається в уповільненні процесу елітної ротації. У книзі «Іронія демократії» Х. Цайглер та Т. Дай ставлять питання якості еліти. Існування привілейованої меншості – це необхідність, але для того, щоб відстоювати суспільні інтереси, еліта повинна бути кваліфікованою та ефективною.

Стосунки всередині еліти є структурованими. Це означає, що їм властива системність, відносна стабільність, внутрішня функціональна та ієрархічна диференціація. Еліта не є монолітним утворенням. Всередині системи між окремими угрупованнями триває конкурентна взаємодія, центр впливу може переміщатися від однієї групи до іншої. Проте для еліти характерними є згуртованість, консенсус щодо найважливіших питань (збереження системи та влади), «фундаментальна згода», яка спирається на єдині «правила гри». Система еліти здатна до самовідтворення. Т. Дай наділяє еліту імперсональними властивостями. Формальні демократичні механізми (наприклад, вибори, зміна кабінетів, нові призначення тощо) майже не впливають на елітну структуру суспільства.

Демократичний елітизм

Іншим напрямом неолітистських теорій є демократичний елітизм (Й. Шумпетер, К. Маннгейм, Г. Лассвел, П. Бахрах тощо). Деякі дослідники зазначають, що цей підхід базується на поєднанні елітистських (моністичних) і плюралістичних принципів. А його концептуальною

основою є теорія функціонального плюралізму еліт. Демократичний елітизм збігається з консервативним елітизмом у базових тезах: дихотомія «еліта – маса» як основа соціально-політичної структури суспільства, визнання виняткової ролі еліти. Головною відмінністю між підходами є розуміння значення еліти та маси у суспільстві. Основну функцію еліти демократичні елітисти вбачають у представництві та реалізації інтересів більшості.

Одним із засновників теорії елітарної демократії є австрійсько-американський політолог і економіст Йозеф Алоїз Шумпетер (1883–1950). Піддаючи критиці класичні теорії демократії, він виходив із твердження, що виняткова роль компетентної, кваліфікованої та відповідальної еліти у прийнятті політичних рішень не позбавляє маси статусу суб'єкта управління. Пасивні та малокомпетентні маси делегують своє право приймати рішення еліті, здійснюючи обмежений контроль над нею. Головною формою цього контролю і, водночас, інструментом політичної участі мас є вибори. Також однією з найголовніших функцій еліти є агрегування і репрезентація групових інтересів, які самі громадяни реалізувати не можуть. Отже, Й. Шумпетер розумів демократію як «процес відбору еліт» [Цит. за 36, с. 159].

Німецько-англійський політолог і соціолог Карл Маннгейм (1893–1947) започаткував розробку поняття «елітарна група» і, досліджуючи феномен ідеології, намагався пов'язати його з процесами, що відбуваються в лавах еліти. Він стверджував, що ідеологія є функцією еліти, яка, таким чином, теоретично обґрунтовує ту соціально-політичну ситуацію, що відповідає її інтересам. У зв'язку з великою концентрацією влади, вимоги до компетентності еліти і реалізації нею загальної ідеологічної функції значно підвищуються. К. Маннгейм наголошував на винятковій ролі еліти в суспільно-політичному процесі, пов'язуючи нестачу лідерства з вадами у процесі рекрутування еліти.

Традиції демократичного елітизму продовжив Пітер Бахрах (1918–2007). Головним завданням демократії є реалізація інтересів громадян. Сучасні демократії є представницькими, адже забезпечити пряму участь більшості громадян в управлінні неможливо. Реалізувати інтереси широких верств населення покликана еліта, яка, для досягнення цієї мети, повинна бути підзвітною їм. Підзвітність еліти забезпечується відповідною системою принципів і процедур. Найважливішими принципами є загальне виборче право, свобода дискусій, підпорядкування меншості більшості, вільні вибори тощо.

Секторальний елітизм

Одним із найсучасніших напрямів неоелітизму є «секторальний елітизм» (С. Селлер, Дж. Хіглі). Певною мірою ця теорія спрямована на

подолання недоліків демократичного елітизму. Суть концепції полягає в наступному. Сучасне суспільство характеризується загальним ускладненням стратифікаційної структури. Цьому процесу підлягають і еліти, що призводить до відокремлення численних елітних груп залежно від їхньої функціональної ролі (медійна еліта, бізнес-еліта, адміністративна еліта тощо). «Автономізація» функціональних груп еліти послаблює її загальну внутрішню згуртованість і, водночас, зміцнює зовнішні зв'язки із відповідними неелітними групами. Таким чином, під час прийняття політичних рішень у розвинутих демократичних політичних системах ураховуються інтереси широких соціальних верств.

Займаючись компаративістськими дослідженнями політичних еліт та режимів, американський політолог і соціолог Джон Хіглі констатує зростання їх ролі під час системних трансформацій. Він є автором класифікації еліти за критерієм структурної інтеграції та ціннісного консенсусу. Дж. Хіглі розкриває детермінантний зв'язок між типом еліти і типом політичного режиму. Стабільні ліберальні демократії – це продукт дії конкретного типу еліт. Еліту, яка створює демократичний режим, Дж. Хіглі визначає як ту, що об'єднана на основі консенсусу («консенсуально об'єднана еліта»).

Технократичні теорії еліти

Одним із варіантів неоелітизму є технократичні теорії еліти (Т. Веблен, Дж. Бернгам, К. Боулдінг, Д. Белл, Дж. Гелбрейт). З точки зору прихильників цього підходу, еліта – функціональна група, яка виконує найбільш актуальні для свого часу функції. На сучасному етапі найважливішою є функція управління, що викликано значним ускладненням процесів виробництва. У процесі історичного розвитку людського суспільства відбулося виокремлення управління у спеціальну галузь людської діяльності, що потребує особливих компетентностей. Менеджери вищої ланки, які виконують ці завдання завдяки своїм професійним здібностям, знанням, компетентності є новою «кваліфікованою» елітою. Унаслідок «революції менеджерів» та злиття політичної та економічної сфер політична влада повинна потрапити до рук управлінської еліти. Представник неотехнократичного підходу Дж. Гелбрейт говорить про формування «техноструктури» – надперсонального інституту еліти постіндустріального суспільства. Д. Белл зазначає, що елітою постіндустріального суспільства стане інтелектуальна еліта технократів та вчених.

2. Плюралістичні теорії еліт

Найбільшу популярність в американській політичній думці отримали плюралістичні теорії. У межах плюралістичного підходу дослідники

виділяють різні субпідходи і напрями. Наприклад, радикальний (теорії вето-груп, «чистий» плюралізм) та поміркований (теорії плюралізму еліт). Принцип плюралізму одним із перших сформулював французький політолог Раймон Арон (1905–1983), який вказував на неоднорідність керівної верстви, поділ її на окремі сегменти. Він виокремлював п'ять основних категорій еліти: політичну (або адміністративну) еліту, духовну, військову і поліцейську еліти; власників або керівників засобів виробництва; профспілкових керівників і партійних функціонерів.

Прибічники радикального плюралізму (Д. Рісмен, Д. Трумен) дотримуються думки, що розвинуті демократії (наприклад, США), на відміну від країн з недемократичними режимами, не мають еліт як таких. Влада в суспільстві розподіляється між різними автономними групами – «вето-групами», що мають право вето у сфері власних інтересів (Д. Рісмен) або «групами інтересів» (Д. Трумен).

З позицій більш поміркованих теорій (Р. Даль, В. Геттсмен, Ч. Ліндблом), політичний процес – це взаємодія найбільш впливових і активних представників суспільних груп, тобто еліт, які й представляють їхні інтереси у політичному просторі.

Засновником теорії елітного плюралізму вважається американський політолог Гарольд Лассвел (1902–1978). Він розглядав процес реалізації влади в суспільстві як розподіл цінностей. А головним суб'єктом цього процесу вважав еліту. Г. Лассвел визначав еліту як вищій керівний клас тих, хто має найвищий престиж, статус, рівень доходів, володіє найбільшою владою або є найвпливовішим. Еліти є у будь-якому суспільстві, авторитарному чи демократичному. Головна ознака демократичних еліт – їх відкритість, а також спроможність представляти інтереси широких верств. Згодом погляди Г. Лассвела дещо змінилися. Як головного суб'єкта політичного процесу він розглядав політичну особистість, що володіє певними ресурсами влади. Взаємодія особистостей і визначає хід політичного процесу. У 1937 р. Г. Лассвел увів у політичний дискурс поняття «гарнізонної держави», в якій влада належить групі спеціалістів із здійснення насильства. Позитивною альтернативою цьому феномену є влада фінансово-економічних бізнес-кіл.

Теорія поліархії Р. Дала

Одним із найвідоміших представників теорії плюралізму еліт є американський політолог Роберт Даль (1915–2014) – автор теорії поліархії. Р. Даль розумів поліархію з декількох позицій. У роботі «Плюралістична демократія в США» (1967 р.) поліархія визначається як певний порядок, для якого є характерним множинність центрів влади та обмеженість народного суверенітету, або як функція консенсусу з основних правил демократичної гри.

Як тип політичного режиму поліархія передбачає наявність семи інститутів, серед яких – виборче право, право участі в суспільних справах, справедливі вибори, гарантії свободи думки, існування альтернативних неурядових джерел інформації тощо. Також, поліархія може тлумачитися як система політичного контролю над вищими посадовцями з боку громадськості. Це зумовлює відкриту конкуренцію між політичними елітами. Важливою ознакою поліархії є соціальний плюралізм, або «різноманітність соціальних організацій, яка поєднується із значним ступенем їх автономії відносно одна одної» [23].

Серед умов, які є необхідними або сприяють формуванню поліархії, Р. Даль називає: громадянський контроль над силовими структурами; культурну однорідність або, якщо це неможливо, наявність консоціативних механізмів урегулювання субкультурних конфліктів; демократична політична культура; відсутність іноземної інтервенції. Такі суспільства, які мають сприятливі умови для виникнення поліархії, Р. Даль називає *сучасними динамічними плюралістичними суспільствами* (СДП-суспільствами). Влада, владні ресурси в СДП-суспільствах є дисперсними. Дисперсія влади має на увазі наявність багатьох автономних, але взаємопов'язаних еліт, що перебувають у стані конкурентної взаємодії. Водночас науковець зазначає, що хоча рівень дисперсії влади в СДП-суспільствах перешкоджає її монополізації в руках окремої групи, нерівність у розподілі влади зберігається. Отже, різні категорії громадян мають різний ступень впливу на політичний процес.

Концепція селективної поліархії Дж. Сарторі

Італійський політолог Джованні Сарторі (1924–2017 р.) – автор концепції селективної поліархії. Фундаментальним питанням для Дж. Сарторі є не структурні особливості та характер організації панівних кіл, а те, чи дійсно серед них представлена справжня еліта, еліта заслуг, або ми просто користуємось невдалим терміном. Для запобігання семантичній плутанині і визначення фактичної ситуації він впроваджує термін «контролюючі групи». Водночас, дослідник намагається зняти протиріччя між функціональним (альтиметричним) і ціннісним (меритократичним) підходами до визначення політичної еліти, віддаючи перевагу останньому. Адже «суперництво на виборах не забезпечує якості результатів, а тільки демократичність способу їх досягнення. Решта ж – те, наскільки цінним є кінцевий результат, – залежить від якості (не тільки від чуйності) керівництва» [104, с. 89]. Еліта повинна бути референтною групою. Оскільки ж елітні якості де-факто рідко співпадають з владними позиціями, Дж. Сарторі пропонує відокремлювати поняття елітної та панівної меншостей.

Ключова проблема для Дж. Сарторі – це проблема демократичного управління. Сучасна демократія національного масштабу є представницькою, «вертикальною» демократією. Для її ефективного функціонування важливими є два елементи: чуйність (відгук) і самостійна відповідальність еліти. Ефективність управління більшою мірою залежить від останнього показника. У нормативному сенсі «демократія повинна являти собою селективну поліархію» за критерієм гідностей, тобто «селективну (виборну, «відбірну») систему конкуруючих виборних меншин» [104, с. 85].

У пошуках оптимальної демократичної формули управління Дж. Сарторі формує власну модель теорії демократії – «демократію прийняття рішень», згідно з якою кожному індивідові надається однакове значення, протилежні пріоритети вважаються однаково важливими, результати рішень з нульовою і позитивною сумами повинні бути збалансованими, а ризики та витрати від прийнятих рішень мінімізовані. Це сприятиме реалізації загальної «формули інтересів» під час прийняття рішень політичною елітою.

3. Елітологи лівої орієнтації та неомарксистки

Критичну позицію щодо чинної політичної еліти посів американський політолог і соціолог лівої орієнтації Чарльз Райт Міллз (1916–1962). Він полемізував як з прибічниками елітизму, так і з прихильниками плюралістичних теорій. Ч. Міллз наголошував на особливій ролі еліти в суспільстві, адже в силу свого соціального становища, впливу, наявних в її розпорядженні ресурсів їй належить прерогатива прийняття найважливіших стратегічних рішень. Еліта є невеликою соціальною групою. Її характеризують згуртованість, корпоративізм, сталість міжгрупових зв'язків, спільність інтересів, солідарність, злагожденість дій. Ці внутрішньогрупові характеристики обумовлені певними соціальними і психологічними факторами, як-от спільність освіти, соціального походження, суспільних зв'язків, способу життя, подібність психологічних рис. А одним із провідних об'єднавчих факторів є зацікавленість у збереженні чинного політичного порядку заради збереження власних позицій.

Джерелом рекрутування панівної меншості є вузькі, найбагатші та найвпливовіші елітарні кола. Аналізуючи владну еліту США, Ч. Міллз зазначає тенденцію олігархізації еліти, зрощення політичної та економічної сфер через всебічне проникнення до політичних кіл представників фінансової та промислової олігархії. Ще однією тенденцією є звуження елітних кіл, перенесення головного важеля впливу з представницької, законодавчої влади на адміністрацію, що призначається. Реальна влада

зосереджена в найвищих шарах останньої, тоді як парламентарі діють на середньому рівні, представляючи інтереси груп впливу. Саме на цьому рівні представники плюралістичних концепцій зосереджують свої дослідження, заперечуючи існування найвищого, вузького кола панівної еліти – наделіти.

Подібних позицій дотримувався і американський політолог Філіпп Хантер. За допомогою метода репутаційного аналізу він досліджував регіональні еліти м. Атланта. Дослідник визначив значущі явища і тенденції на місцевому рівні, як-от: прийняття найважливіших рішень нечисленною, достатньо закритою групою осіб, великий вплив фінансових кіл, структурованість місцевої еліти, поділ її відносно закриті угруповання, що взаємодіють між собою тощо.

Застосовуючи репутаційний підхід, французький дослідник і політичний діяч Роже-Жерар Шварценберг визначав еліту як закрити касту, в середині якої приймаються політичні рішення. «Каста» включає три основні категорії – політики, вища адміністрація, бізнес-кола. Ця влада є олігархічною за своєю природою. Вона контролює ресурси влади, здійснює монопольне політичне, адміністративне й економічне керівництво суспільством.

Згідно з поглядами французького політолога Жана Мейно еліта є закритою, згуртованою групою, яка рекрутується із певного кола найвпливовіших і найбагатших сімей, характеризується міцністю особистих, неформальних зв'язків. Всередині керівного класу немає місця суперництву, яке може негативно вплинути на репутацію і внутрішньогрупову згуртованість.

Критичне ставлення до плюралістичних теорій властиве й класовому підходу, який має багато спільного з «лівим» елітизмом (Дж. У. Домхофф, Ф. Ландберг, Г. Аптекер, Б. Данем, М. Цейтлін). У його межах співіснують різні позиції щодо ставлення до політичної еліти. Ортодоксальні неомарксистичні взагалі заперечують доцільність використання поняття «еліта», натомість оперуючи поняттям панівного класу, якому й належить економічна і політична влада в суспільстві. Для більш поміркованого напрумя є характерним використання обох категорій.

Американські політологи Джон Уільям Домхофф (народ. 1936) і Фердінанд Ландберг (1905–1995) піддали критиці плюралістичні теорії. Ф. Ландберг стверджував, що реальна влада належить елітам фінансового капіталу, які діють через цілком залежні від них уряди. Дж. Домхофф як панівну еліту визначає власників і найвищих менеджерів фінансового і промислового секторів економіки. Між ними існує фундаментальна згода, яка базується на спільності інтересів. Панівний клас характеризується міцною згуртованістю. Процес прийняття усіх найважливіших політичних рішень має виключно закритий характер. Головним каналом рекрутування

еліти, яка контролюється владою, Дж. Домхофф називає політичні партії. Вони являють собою систему первинного відбору. Це повинні враховувати егалітарні (ліві) сили, які прагнуть досягти влади і змінити систему. Як «спосіб боротьби з кланами вашингтонської бюрократії, що узурпували владу», повинна виступити строго децентралізована система організації, в якій би обмежувався політичний вплив і владні претензії окремих лідерів, що сприяло б демократизації політичних інститутів.

4. Корпоративізм (некорпоративізм)

Одним із актуальних підходів до проблеми суб'єктів і механізмів прийняття політичних рішень є корпоративізм (некорпоративізм). Представниками цього напряму є американські політологи Ф. Шміттер, А. Каусон, П. Каценштейн, А. Лейпгарт тощо. Під корпорацією розуміється інституціоналізована замкнута група, що монопольно розпоряджається певними ресурсами, виконує низку господарських, адміністративних, військових або політичних функцій і монополізує представництво специфічних колективних інтересів. Корпоративізм, на думку американського політолога Філіппа Шміттера (народ. 1936), – це система представництва інтересів, складові якої організовані в декілька особливих, примусових, неконкурентних, ієрархічно впорядкованих, функціонально різних розрядів, офіційно визнаних або дозволених державою, яка наділяє їх монополією на представництво у своїй області в обмін на контроль за добором лідерів і артикуляцією вимог. Корпоративізм – це один із можливих механізмів, які дозволяють асоціаціям інтересів бути посередниками між власними членами (індивідами, сім'ями, фірмами, групами тощо) і різними контрагентами (насамперед, державними органами).

Некорпоративізм Ф. Шміттер розуміє як один із різновидів інституціоналізму. З точки зору прихильників цього підходу, між сферою вільної взаємодії індивідів і державою існує мережа сталих моделей колективної поведінки (інститутів), на які спираються індивіди і колективи з метою структуризації своїх сподівань відносно поведінки інших і пошуку типових рішень наявних проблем. Функціонування інститутів потребує спеціалізованого персоналу, у якого згодом виникає «клановий інтерес». Корпоративізм сприяє подоланню кризи керованості, яка проявляється зокрема й у послабленні згуртованості еліти та її панівного стану.

Таким чином, корпоративістська модель побудови суспільства має на увазі пріоритет участі в політичному житті не індивідів, а організацій, які агрегують і представляють індивідуальні інтереси, мають певні привілеї у відповідних сферах і є головними суб'єктами процесу розробки, прийняття і реалізації політичних рішень. Важливою ознакою корпоративізму є

узгодження, тобто консультації лідерів корпорацій з представниками державної влади з метою досягнення всебічних згод. П. Каценштейн наділяє корпоративізм (неокорпоративізм) ще однією важливою рисою – ідеологією соціального партнерства, що пов'язує корпоративізм з консенсусною демократією. Неокорпоративізм не є різновидом лобізму чи плюралізму. На відміну від цих явищ він є інститутом представництва і узгодження інтересів трьох суб'єктів – держави, підприємців і найманих робітників, коли держава нав'язує іншим пріоритети і цінності, що виходять із загальнонаціональних інтересів.

У неокорпоративістському тлумаченні процесу узгодження суспільних інтересів державні актори є відносно автономними, а бюрократія розглядається як корпорація. Урядові органи в цій моделі виступають не як пасивні провідники, а як активні регулятори взаємовідносин між іншими соціально-політичними суб'єктами. Представницькі, посередницькі функції між державою і суспільством виконують консультативні агентства, які існують при державних установах. У ході переговорного процесу долаються конфлікти, відбувається збалансування інтересів і формулюються компромісні або консенсусні рішення.

Корпоративістська система не є явищем, властивим виключно західним розвинутим демократіям (хоча серед найбільш корпоративізованих країн дослідники називають Австрію, Фінляндію, Норвегію, Швецію). Існує і недемократичний корпоративізм, який має декілька специфічних рис, а саме: клієнтелізм і патримоніалізм. Тобто процес прийняття рішень у цьому випадку здійснюється на основі патронажних і клієнтельних зв'язків, а держава олігархізується (тому цей різновид корпоративізму отримав назву олігархічного). Також до недемократичних форм корпоративізму відноситься бюрократичний корпоративізм, за якого групи інтересів та корпорації фактично інтегровані до державної системи. Інші актори, які залишаються поза межами цієї системи, не мають можливості впливати на владу.

5. Мережевий підхід до аналізу проблеми суб'єктів прийняття рішень. Теорії політико-управлінських мереж

Проблема визначення суб'єктів прийняття рішень, політико-владних угруповань, найвпливовіших акторів політичного процесу своєрідно вирішується у межах мережевого підходу.

Модель політико-управлінських мереж було запропоновано ще в 1930-ті рр. Е. Гріффітом. Дослідник указував на формування «вихрових утворень» або «центрів активності» щодо вирішення певних проблем. Згідно з концепцією «залізних трикутників», сформульованою в 1960-ті рр., політичний процес є взаємодією стабільних, відносно закритих політичних

утворень, до яких входять члени парламентських комітетів, адміністративних відомств, груп інтересів, що зацікавлені у вирішенні певних питань. Для цих утворень є характерними корпоративна солідарність, а також утримання і негласний розподіл ключових ресурсів між членами.

До цієї ж групи теорій відноситься й концепція «проблемних мереж» Х. Хекло, згідно з якою політиці властиві аморфні ситуативні асоціації, які створюються для вирішення конкретної поточної проблеми, а їх склад змінюється з часом. У 1970–1990 рр. мережевий підхід був представлений концепціями «політико-управлінських мереж» Д. Ноука, «спільнот» Дж. Річардсона, «потоків» Дж. Кінгдона, «підсистем» П. Сабатьєр, «мережевого суспільства» М. Кастельса тощо. У цих теоріях головними джерелами влади і суспільних трансформацій вважалися приналежність до певних мереж, їхня динаміка, яка залежить від поставлених суспільних завдань.

Мережі є внутрішньо диференційованими. Так, Д. Ноук і Дж. Куклінський зазначають, що всередині мереж існують «центри» і «периферія», які інтенсивно взаємодіють між собою стосовно обміну ресурсами. До складу політико-управлінських мереж входить увесь спектр акторів, зацікавлених у вирішенні певного питання – як державних, так і недержавних (урядові структури, партії, суспільні організації, лобістські групи тощо). Д. Ноук до числа акторів політико-управлінських мереж відносить державні організації, об'єднання громадян і чиновників, а також їхні «парасолькові» асоціації.

Таким чином (за визначенням Л. Сморгунова), політико-управлінська мережа є системою «державних і недержавних утворень у певній сфері політики, які взаємодіють між собою на ґрунті ресурсної залежності з метою досягнення згоди з політичного питання, що цікавить усіх, використовуючи формальні та неформальні норми» [25].

Типами спільно-колективних дій учасників мереж є мобілізаційні форми політичної активності (наприклад, створення коаліцій або рухів), реклама, пряме лобювання. Унаслідок на «виході» актори досягають спільної позиції, яка оформлюється як політичне рішення. Серед типів політико-управлінських мереж дослідники виокремлюють «політико-управлінські спільноти» і «проблемні мережі». Першим властиві закритий характер, згуртованість, наявність спільних цінностей. Між акторами таких спільнот триває обмін ресурсами, який регулюється лідером, а також підтримується певний баланс влади. Проблемні мережі, навпаки, є різномірними та численними об'єднаннями. Контакти між членами носять ситуативний і мінливий характер, згоди нестабільні, а влада розподіляється нерівномірно.

Тема 7. Системи рекрутування політичних еліт і лідерів

1. Системи рекрутування політичних еліт і лідерів.
2. Рекрутування політичних еліт і лідерів у сучасній Україні.

Основні поняття: рекрутування, система гільдій, антрепренерська система, вибори, кооптація, селекторат, фільтри (бар'єри) рекрутування, конкуренція, аскриптивний критерій, ресептивний критерій, протоеліта.

1. Системи рекрутування політичних еліт і лідерів

Класик елітизму Г. Моска виокремлював дві тенденції відтворення панівного класу і три засоби його оновлення. Тенденції він позначив як аристократичну і демократичну, внаслідок яких формуються, відповідно, закритий і відкритий типи політичної еліти. До засобів оновлення вчений відносив спадкоємство, вибори й кооптацію. Під кооптацією він мав на увазі прийняття до складу виборного органу нових членів через вольове рішення лідера або керівництва без проведення довиборів.

Сучасні дослідники називають декілька систем рекрутування політичної еліти і лідерів. Зокрема, американський політолог Б. Рокмен виокремлює дві такі системи – систему гільдій і антрепренерську. Жодна з них не існує в «чистому» вигляді. Обидві є необхідними складовими будь-якої політичної системи. Але тип політичного режиму зумовлює домінування однієї з них.

Система гільдій

Для системи гільдій характерними є такі ознаки:

- закритість;
- обмеженість бази рекрутування;
- нижчий рівень конкуренції;
- велика кількість фільтрів (бар'єрів) рекрутування, до яких належать: політична лояльність, партійність, відданість лідеру або керівному апарату, суттєві формальні або неформальні вікові обмеження тощо;
- нечисленність селекторату;
- аскриптивний критерій відбору, згідно з яким елітний або лідерський статус обумовлюється приписаними або успадкованими чинниками, тобто тими, які не пов'язані з особистими заслугами індивіда (наприклад, соціальним походженням, приналежністю до певної партії, політичною позицією тощо);
- пріоритетні засоби рекрутування – призначення, кооптація або спадкоємство.

На великому значенні системи гільдій для відтворення бюрократичної еліти наголошував американський політолог Ф. Ріггз. У більшості президенціалістських республік бюрократія набагато сильніша, ніж у парламентських. Дослідник зазначив, що до Другої світової війни головним засобом оновлення складу політичної еліти був політичний патронат. Це посилювало її закритий характер, уповільнювало процеси оновлення.

Загалом система гільдій широко використовується у недемократичних режимах. Однак, за обмеженого її застосування, вона є надзвичайно корисною під час ротації адміністративно-виконавчих, бюрократичних кадрів. Її необхідно застосовувати в тих сферах державного управління, де вкрай важливі лояльність до керівництва, професіоналізм, спадкоємність, особиста відповідальність. Корисність використання такої системи залежить від характеру бар'єрів (фільтрів) рекрутування. Якщо головними умовами відбору кандидатів є професіоналізм та компетентність, а не лояльність до вищого керівництва або партійної лінії чи ідеологічна орієнтація, партійність, то система гільдій гратиме позитивну роль під час формування органів виконавчої влади, особливо середнього й нижчого рівнів. Адже в такому випадку вона сприятиме стабільності, ефективності державного управління та консенсусу.

Антрепренерська система

На відміну від системи гільдій антрепренерська система характеризується протилежними ознаками:

- відкритістю;
- обмеженою кількістю бар'єрів рекрутування;
- численним селектором;
- вищим рівнем конкуренції;
- більшою демократичністю;
- головним критерієм відбору є ресептивний критерій, згідно з яким високий статус обумовлюється особистими досягненнями і здатностями індивіда;
- пріоритетний засіб відбору – вибори.

Антрепренерська система – це насамперед система рекрутування публічних політичних лідерів. Найбільш затребованою вона є під час формування законодавчих, представницьких органів влади, вищого партійного керівництва, перших керівників виконавчої влади, тобто там, де найціннішими якостями є креативність, активність, спроможність самостійно приймати важливі рішення, уміння здійснювати публічну політику, управлінські якості, здатність мобілізувати маси тощо.

Однак у застосуванні цієї системи є і зворотній бік. Функціонування антрепренерської системи потенційно пов'язане з певними ризиками, адже високий рівень конкуренції за відсутності консолідуючих засад обумовлює

дестабілізацію і конфліктність політичних відносин. Крім того, Ф. Ріггз звертає увагу на те, що система заслуг може виявитися навіть більш «елітарною», ніж система патронажу, яка досить часто уможлиблює потрапляння до бюрократичної еліти представників нижчих класів. Вищі верстви еліти таким чином отримують додаткові можливості доступу на ключові посади для себе та своїх нащадків, яким відкривається шлях до найпрестижнішої освіти, ресурсів, статусів тощо. Запобігти такій елітаризації може, наприклад, упровадження системи відкритих іспитів для претендентів на керівні посади.

2. Рекрутування політичних еліт і лідерів у незалежній Україні

Сучасний процес формування української керівної верстви демонструє чимало проблем. Вони часто пов'язані з вадами в оновленні панівного класу. Від радянської системи нам у спадщину дісталася багато авторитарних політичних процедур і механізмів. Зокрема, це стосується системи рекрутування еліти та лідерів.

Відбір радянської номенклатури відбувався здебільшого в межах системи гільдій. Система гільдій набула значного розповсюдження в Україні й після здобуття нею незалежності. Властиві їй механізми й критерії використовувалися під час формування багатьох рівнів влади. Домінування системи гільдій у вітчизняній політичній практиці зумовлювало закритість політичної еліти, яка проявлялася в значному уповільненні процесу спадної мобільності. Така еліта мала схильність до консервативного самовідтворення, кристалізації системи внутрішніх групових зв'язків. Низьке соціальне представництво посилювало відрив еліти та лідерів від мас, перетворювало еліту на закрите угруповання.

Українська політична дійсність засвідчує, що, незважаючи на те, що демократичний інститут виборів широко використовується в нашій державі, антрепренерська система не є провідним інструментом оновлення керівного класу. Навіть всезагальні вибори (парламентські, президентські) не гарантують домінування критерію досягнень. Адже принципи формування партійних списків, а потім партійних фракцій, так само як і висування кандидатів за мажоритарними округами часто ґрунтуються на зовсім інших критеріях кон'юнктурного характеру.

З огляду на зазначені негативні явища, серед політологів досі триває дискусія щодо існування в країні власне політичної еліти та лідерства. Так, одна група дослідників взагалі заперечує існування політичної еліти на українському політичному просторі, називаючи тих, хто здійснює функцію управління протоелітою. Виходячи з позицій ціннісного підходу, вони аргументують свою позицію надто низьким якісним рівнем вітчизняної керівної меншості. Так, вітчизняний дослідник В. Злишков називає поняття

«українська еліта» міфологемою, звертаючи увагу на її строкатість та неоднозначність. Інші визнають повноцінність вітчизняної еліти та лідерства і стверджують, що процес їхнього формування завершено. Більшість учених проголошує проміжну позицію. Зокрема, український політолог М. Головатий констатує, що панівна еліта в Україні існує, але новою національною елітою її назвати не можна [18, с. 46].

На нашу думку, функціонально політична еліта та лідерство в Україні існують, як існували вони і за часів Радянського Союзу. Однак особливості їхнього становлення дозволяють стверджувати наявність досить специфічного їх типу, який може бути визначений як постноменклатурна олігархія, яка позиціонує себе як національно-демократична еліта. До найсуттєвіших проблем вітчизняного елітотворчого процесу, що зумовили появу такого феномена, належать:

- різка зміна формацій, одночасна трансформація усіх суспільних підсистем, включаючи політичну, економічну, культурно-ідеологічну тощо;

- низький рівень довіри громадян до влади, перевага пасивних протестних політичних настроїв;

- ідеологічна криза, несформованість національної ідеї як такої, що була б спроможна об'єднати весь український народ попри будь-які культурно-історичні, ідеологічні та геополітичні розбіжності;

- вади інституційної організації політичної системи, що закладає підґрунтя для ескалації конфліктів усередині еліти, недосконалість конституційної реформи, постійні конституційні зміни;

- пріоритет традиційних політико-культурних цінностей і авторитарних моделей політичної поведінки;

- низький рівень і темп економічного розвитку, що відбивається на добробуті громадян, зумовлюючи величезні майнові розбіжності;

- надзвичайна поляризація політичного простору, що втілюється, наприклад, у структурі партійної системи, електоральному та коаліційному процесах;

- невизначеність статусу політичної та, зокрема, парламентської опозиції, відсутність демократичних традицій конструктивної взаємодії, що зумовлює їхню непримиренну боротьбу та конфліктну поведінку, ігнорування владою прав опозиції;

- особливості внутрішньоелітного структурування, специфічні риси української еліти.

Елітотворчий процес в Україні можна представити через певні моделі, запропоновані дослідником І. Куколевим для характеристики трансформації керівного класу на радянському та пострадянському просторі. Модель «зміни потоків» має на увазі послідовну зміну «хвиль» політичної еліти. Нова хвиля у певний момент повністю змінює

попередню. Прикладами можуть бути зміна «еліти Брежнєва» на «еліту Горбачова», «еліти Горбачова» на «еліту Кравчука» тощо. Така модель не торкається глибинних системних трансформацій і пов'язана здебільшого зі змінами персонального складу керівної меншості. Сутність моделі «політичного капіталізму» полягає в конвертації політичного капіталу номенклатури в економічний, що відбулося на зламі 1980–1990-х рр. під час руйнації СРСР. Третя модель – «бунт економічної еліти чи пробудження регіональних еліт» – це перехід політичної ініціативи та влади від партійної до господарської, особливо регіональної еліти. Четверта модель полягає у використанні господарською елітою провідних верств інтелігенції (зокрема, національної) у власних політичних цілях [Цит. за 47].

На нашу думку, до цієї схеми можна додати п'яту, наступну модель, а саме, – постійну боротьбу за сфери впливу політико-економічної олігархічної еліти, структурованої за клановим принципом, яка використовувала у власному політичному протистоянні демократичні технології та механізми (насамперед, вибори, парламентські методи роботи), існуючі соціокультурні та історичні розбіжності, геополітичні та різноманітні популістські гасла, різного роду міфологеми з метою підтримання певного рівня напруги і конфліктності в суспільстві, відвернення суспільної уваги від дійсно актуальних соціально-економічних проблем.

А політолог Г. Ашин, використовуючи термінологію В. Парето, представив процес пострадянської трансформації еліти як заміну еліти «левів» на еліту «лисиць». Проте він наголосив, що ліквідації тоталітарної еліти так і не відбулося, а ті зміни, що мали місце в період горбачовських реформ, торкалися здебільшого персонального складу владної меншості [5, с. 176, 178].

Таким чином, новизна «нової» еліти та лідерів була умовною, символічною, особливо у перші роки незалежності, та відображала здебільшого проголошені національно-демократичні гасла, а не реальний стан речей. Складалася еліта та лідерство переважно з представників різних груп номенклатури, що в радянські часи відігравали другорядну роль, а в нових умовах отримали можливість піднятися на верхні щаблі владної ієрархії. Відсутність єдиної ідейної бази, консолідуючої ідеології, строкатість і стихійність каналів рекрутування стали причиною перманентної конфронтації між численними панівними групами. Це призвело до фрагментації еліти. Така – фрагментована – еліта знаходиться у стані перманентної боротьби і діє за принципом «переможець отримує все». Вона не спроможна генерувати довготривалі стратегічні курси і не має масштабної соціальної бази. Крім того, саме такий тип еліти і лідерів може водночас бути і продуктом, і передумовою реанімації авторитаризму.

Тема 8. Типології політичних еліт і лідерів

1. Типології політичних еліт.
2. Типологія політичного лідерства М. Вебера.
3. Типологія М. Германн за критерієм іміджу лідера.
4. Типологія лідерів за психологічними типами.
5. Типології лідерів за стилями поведінки.
6. Інші типології політичного лідерства.

Основні поняття: відкрита еліта, закрита еліта, вища еліта, еліта середнього рівня, партійна еліта, парламентська еліта, адміністративно-управлінська (бюрократична) еліта, національна еліта, регіональна еліта, фрагментована еліта, консолідована еліта, традиційне лідерство, харизма, раціонально-легальне лідерство, імідж, параноїдальний психологічний тип, інверсійне мислення, демонстративний психологічний тип, компульсивний психологічний тип, депресивний психологічний тип, шизоїдний психологічний тип, стиль поведінки, інструментальне лідерство, експресивне лідерство, політичний стиль, авторитарний політичний стиль, демократичний політичний стиль, ліберальний політичний стиль.

1. Типології політичних еліт

Аналіз класичних і сучасних джерел дозволяє нам виокремити цілу низку типологій політичної еліти за різними критеріями. Класики елітології (Г. Моска, Р. Міхельс, М. Острогорський) вказували на неоднорідність керівної меншості та виокремлювали певні рівні в її лавах. У їхніх працях можна знайти поняття «коксу» (Г. Моска, М. Острогорський), «виборчої кліки», «виборчого комітету» (Г. Моска), які означають наявність всередині керівної меншості ще більш вузького кола осіб, що зосереджує у своїх руках найважливіші та найзначніші владні ресурси. Р. Міхельс визначав ці утворення як *вищу олігархію*, або *касту*. В. Парето поділяв еліту на *панівну* і *непанівну (контреліту)*, а також еліту «левів» і «лисиць».

Сучасні автори структурують політичну еліту наступним чином. *Вищий рівень* еліти складається з тих, хто посідає найвищі формальні посади в державі (голова держави, прем'єр-міністр, голова парламенту), має найвищі політичні рейтинги (наприклад, лідери політичних партій та фракцій), здійснює вирішальний вплив на прийняття найважливіших політичних рішень (крім вищезазначених осіб, це можуть бути найвпливовіші представники політико-економічних кіл, бізнес-еліти, олігархи, власники та керівники фінансово-промислових груп тощо). Серед еліти вищого рівня деякі дослідники виокремлюють також так звану

наделіту – дуже нечисленну закриту групу, що складається як з публічних, так і з непублічних осіб, які приймають найважливіші стратегічні рішення в державі.

Еліта *середнього рівня* – це парламентарі, голови облдержадміністрацій, голови міських (у великих містах) та обласних рад тощо.

Політична еліта *нижчого рівня* складається з місцевих публічних лідерів, лідерів місцевих партійних осередків, депутатів місцевих рад, голів сільських, селищних, районних, районних у містах, міських (у невеликих містах) рад.

У даному контексті слід згадати позицію Г. Ашина, який, з метою поєднання двох протилежних підходів до розуміння структури політичної еліти сучасних демократій – моністичного елітистського та плюралістичного – наголошує, що на найвищому рівні еліта представлена більш-менш згуртованою, єдиною, закритою групою, яка зосереджує у своїх руках найважливіші ресурси влади. На середньому рівні еліта є плюралісною, тобто складається з найактивніших представників різних груп інтересів.

Варіантом подібної типології за ієрархічним критерієм є також поділ еліти на *загальнонаціональну* та *регіональну*.

За функціональним критерієм українські політологи (А. Пахарев, Ф. Рудич, П. Шляхтун,) виокремлюють такі сегменти еліти – *партійну, парламентську, адміністративно-управлінську (бюрократичну), військову, ідеологічну, дипломатичну, бізнес-еліту*.

Відомою є класифікація політичної еліти на *закрити* й *відкрити*. Критеріями тут є спосіб формування та характер зв'язків із зовнішнім середовищем – суспільством. Як і будь-яка відкрита система, відкрита еліта характеризується високими темпами оновлення, циркуляції, адаптивністю, швидким та ефективним реагуванням на виклики середовища. Натомість закрити еліта схильна до консервативних тенденцій, геронтократії, повільної циркуляції, спадкоємності, наслідування елітних статусів та привілеїв.

Український політолог П. Шляхтун наводить типологію еліти за часом і засобами утвердження панування, згідно з якою виокремлює *традиційну* і *сучасну* еліту. До першої відносяться всі типи еліти, що спираються на традиційні цінності – родова знать, земельна аристократія, військова еліта та церковна ієрархія. Підставою для виокремлення сучасної еліти є сучасні цінності – капітал, освіта, професійні якості. Ще одним варіантом подібної типології, яку наводить автор, є поділ еліти на *еліту крові* (крівна, земельна аристократія доіндустріального суспільства), *еліту власності* (буржуазна еліта індустріального суспільства), *еліту інтелектуальної продуктивності* (технократична та інтелектуальна еліта постіндустріальних суспільств).

Українські науковці Б. Кухта і Н. Теплоухова поділяють еліту на *легітимну* і *нелегітимну*. На відміну від нелегітимних еліт, що орієнтовані на силові ресурси та примус, легітимні еліти спираються на засоби переконання та компроміс у процесі здійснення влади, оскільки їх підтримує більшість громадян.

За критерієм політичного режиму та засобів здійснення влади ми можемо також виокремити *тоталітарні*, *авторитарні* та *демократичні* еліти. А за партійно-ідеологічним критерієм – *консервативні*, *ліберальні*, *соціалістичні*, *соціал-демократичні*, *фашистські*, *комуністичні* еліти, або *праві*, *ліві* та *центристські*.

Для розуміння сутності та структури сучасних еліт важливою є також типологія, запропонована американським політологом Дж. Хіглі. Він є автором типології еліти за критерієм структурної інтеграції та ціннісного консенсусу, згідно з якою виокремлює три основні типи: *розпорошені (атомізовані) та фрагментовані еліти*, для яких не характерний консенсус; *еліти, консолідовані на ідеологічному ґрунті*; *консенсусно об'єднані еліти*, між якими триває відкрита конкуренція за наявності відповідного ступеня консенсусу з найважливіших питань і єдиних правил гри. Дж. Хіглі вказує на детермінантний зв'язок між типом еліти і типом політичного режиму.

Отже, існує кореляція між рівнем і характером консолідації еліти, типом політичного режиму і напрямом суспільно-політичних трансформацій. Роздрібненій, атомізованій еліті з низьким рівнем інтеграції та диференціації відповідають нестабільні недемократичні режими. Фрагментована, слабо інтегрована еліта з високим рівнем диференціації існує в умовах нестабільних демократичних режимів. Така ситуація є підґрунтям для встановлення авторитарного (стабільного недемократичного) режиму, якому властива ідеологічно консолідована (ідеократична) еліта з високим ступенем інтеграції та низьким рівнем диференціації.

Серед основних джерел виникнення консенсусно об'єднаних еліт, які є невід'ємною складовою сталих ліберальних демократій, учений називає протистояння іноземній, зовнішній загрозі, колоніальне джерело та внутрішню, поступову конвергенцію. Таким чином, ліберальна демократія є результатом дій еліти, об'єднаної на основі консенсусу щодо демократичних цілей і процедур.

2. Типологія політичного лідерства М. Вебера

У сучасній політичній науці існує багато типологій політичного лідерства за різними критеріями. Німецький соціолог Макс Вебер є автором однієї з найвідоміших типологій лідерства, в основу якої він

поклав критерій легітимачії влади. Свої погляди він виклав у роботі «Харизматичне панування». Хоча, за словами Жана Блонделя, М. Вебер лише частково торкнувся феномена лідерства, а головним предметом його аналізу було питання легітимності влади [10].

М. Вебер виокремив три типи легітимного лідерства: традиційне, харизматичне, раціонально-легальне. Це ідеальні типи. На практиці легітимність має змішаний характер.

В основі *традиційного лідерства* – традиція панування і підпорядкування, віра в непорушність і освяченість влади. Цей тип легітимності був історично першим. На нього спиралася влада у стародавні часи та епоху Середньовіччя. Також традиційний тип легітимності більшою чи меншою мірою покладений в основу всіх сучасних монархій, навіть парламентських. Адже навіть у демократичних монархіях символічна влада монарха заснована на звичаї та традиції. Як зазначає Ж. Блондель, за традиційного владарювання зв'язок між громадянами і суспільством базується на «природній» і «автоматичній» згоді із системою просто в силу її існування тому, що люди почувають себе її частиною. Цей зв'язок має емоційний, афективний характер.

Харизматичне панування також засноване на емоційно-афективному сприйнятті влади громадянами, але набагато більшою мірою. Однак тут мова йде не про підпорядкування системі загалом, а про підкорення окремій особистості. Ця особистість наділяється певними винятковими, видатними, ексклюзивними, навіть надприродними якостями. За визначенням М. Вебера харизма «є певною якістю індивідуальної особистості, на основі якої вона оцінюється як виняткова, і до неї ставляться як до особистості, яка наділена надприродними або особливими можливостями та якостями». За словами послідовниці Вебера А. Віллнер, «харизматична влада не заснована ні на посаді, ні на статусі, а впливає зі здатності конкретної особистості викликати і підтримувати віру в себе як джерело легітимності» [10].

Головна особливість харизматичного лідерства – воно вкрай ірраціональне та засноване виключно на вірі у винятковість, здібності та силу конкретного лідера. Яскравий приклад – феномен вождизму. М. Вебер ретельно проаналізував релігійну харизматичність, адже саме в цій сфері можна знайти найбільшу кількість харизматичних лідерів. Але й серед політичних ватажків є багато прикладів. Харизматики – це найяскравіші постаті в історії (Наполеон I Бонапарт, Володимир Ленін, Адольф Гітлер, Магатма Ганді тощо). Цей тип лідерства переважно буває затребуваним у перехідні етапи суспільного розвитку, за умов глибоких соціально-політичних трансформацій, під час зміни політичних систем. Час панування харизматичного лідерства не буває довгим. Воно еволюціонує у більш стабільні форми традиційного або раціонально-легального панування.

Підставою для *раціонально-легального лідерства* і відповідного типу легітимності є легальність влади і раціональний вибір громадян. У цьому випадку громадяни підкоряються безособовій надперсональній системі, діяльність якої спирається на правові норми. Це досить поширений у сучасному світі тип лідерства. Він властивий демократичним режимам. Лідер раціонально-легального типу повинен представляти інтереси громадян, бути законним і компетентним. Окрім легальності, засадами підпорядкування є представництво та реалізація потреб громадян, «корисність» лідера для інтересів більшості, його ефективність та справедливість.

3. Типологія М. Германн за критерієм іміджу лідера

Американський політолог Маргарет Дж. Германн запропонувала власний варіант типології лідерів за критерієм політичного іміджу.

Термін «імідж» походить від фр. або англ. *image*, що означає образ, вигляд. Однак, як зазначає спеціаліст з іміджології О. Перелигіна, поняття іміджу не є тотожним поняттю образу. В одній зі своїх праць вона наводить таку дефініцію. *Імідж – це символічне уявлення про клієнта у соціальній групі, що складає аудиторію іміджу, яке формується через цілеспрямовані професійні зусилля з метою підвищення успішності певної діяльності клієнта (людини або організації) або досягнення суб'єктивного психологічного ефекту* [84, с. 22 – 23]. Іноді також імідж коротко визначають як *зовнішній образ особи, що складається цілеспрямовано для досягнення певних цілей*.

М. Дж. Германн пропонує наступну типологію лідерів:

– *лідер-прапорonoсець* – це цілеспрямована людина, яка чітко уявляє собі політичний курс, мету та засоби її досягнення. Його політична позиція відрізняється незалежністю поглядів. Характер власних поглядів та своїх дій він визначає самостійно. Такий лідер веде за собою своїх прибічників і здатний мобілізувати велику кількість людей на досягнення поставленої мети;

– *лідер-служитель* – це лідер, який досягає мети завдяки орієнтації на своє оточення. Він є виразником інтересів групи, інструментом досягнення групових, корпоративних цілей;

– *лідер-торговець* – людина, яка розглядає політику з ринкових позицій, а політичні інтереси і ресурси – як об'єкти обміну, купівлі та продажу. Головний засіб його впливу – переконання. Він чітко уявляє собі інтереси свого оточення і вбачає своє головне завдання в їх реалізації. Саме такий тип лідерства найкраще виконує функцію представництва. Завдяки здатності переконувати людей він спроможний залучити до виконання поставлених цілей широкі кола прибічників;

– *лідер-пожежник* – це такий тип керівника, який є найбільш затребуваним в екстремальних ситуаціях, коли від лідера потрібна швидкість і адекватність реакції, спроможність швидко приймати оптимальні в надзвичайних обставинах рішення. Лідер-пожежник потрібен у кризових умовах. Однак у періоди політичної стабільності такий тип лідерства часто відходить на другий план.

4. Типологія лідерів за психологічними типами

Відомою у науковій літературі є типологія лідерів за психологічними типами. Вона базується на виділенні індивідуальних стилів лідерства в екстремальних ситуаціях з урахуванням п'яти параметрів: темпераменту та характеру, поведінки; когнітивних процесів; підходів до управління; особистої моделі лідерства; взаємодії із соціальним оточенням.

Параноїдальний тип. Характеризується наступними рисами: підозрілістю, надчутливістю до прихованих загроз, недовірою до людей, бажанням контролювати інших, гіпертрофованим прагненням до влади, непередбачуваністю, запереченням будь-яких точок зору, крім власної, інверсійним типом мислення (сприйняття світу крізь призму дихотомії «добро–зло»), схильністю до маніпуляцій та інтриг.

Демонстративний тип визначається характерними властивостями, як от: схильність до демонстративної, показної поведінки, акторство, «гра на публіку»; емоційність; бажання сподобатися усім; нетерпимість до критики, отже – керованість; нездатність до довготривалої, цілеспрямованої, наполегливої праці. Такі лідери втрачають свої позиції, коли стикаються з критикою на власну адресу або ворожістю з боку оточення.

Компульсивний тип. Дослідники описують таких людей як схильних до нав'язливих станів, надто педантичних та пунктуальних, ощадливих, акуратних, нерішучих, недовірливих, напружених, нездатних до гнучкості та маневрів, догматичних, дріб'язкових, заклопотаних правильністю та упорядкуванням, намаганням все зробити найкращим чином, ідеально та досконало. Такі люди часто позбавлені почуття гумору. Лідери з таким типом поведінки не спроможні працювати в екстремальних умовах, коли обставини швидко та несподівано змінюються.

Депресивний тип. Цей тип характеру нечасто властивий лідерам, але історія знає і такі приклади. Такі люди рідко відіграють провідну роль, адже часто бувають безвольними. Для них дуже важливим є відчуття єдності з іншими. За це таких лідерів називають «соратниками».

Шизоїдний тип. Це одинаки, схильні до замкнутості, самовідсторонення від навколишнього світу, скритні, некомунікабельні. Такі лідери мають власну позицію та цілі. Але згодом для реалізації лідерських якостей вони очолюють групи, рухи або організації, діяльність

яких відповідає їхнім цілям. Зазвичай шизоїдний характер згодом трансформується й набуває інших рис – демонстративних або параноїдальних.

5. Типології лідерства за стилями поведінки

Під політичним стилем у широкому сенсі розуміють сукупність стандартних процедур розробки і прийняття рішень, визначення політичного курсу і методів його реалізації, різні способи взаємодії лідера з послідовниками, типи реагування на проблеми, виклики і вимоги.

У більш вузькому сенсі політичний стиль (за визначенням Дж. Річардсона, Г. Густавсона і Дж. Джордана) – це сукупність стандартних процедур розробки і прийняття рішень.

Є декілька типологій лідерства за критерієм стилю поведінки керівника. Зокрема виокремлюють:

- *інструментальне лідерство*, що спрямовується на вирішення конкретних завдань, базується на жорсткому поділі політичних ролей і функцій, авторитарному прийнятті рішень і розподілі ресурсів, та, переважно, формальному лідерстві;

- *експресивне (емоційне) лідерство*, яке реалізується через м'яку мотивацію людей, емоційний вплив, створення сприятливої психологічної атмосфери в колективі, часто поєднується з неформальним лідерством.

Інша типологія ґрунтується на стилях прийняття рішень. Згідно з нею визначають:

- *авторитарний стиль*, що має на увазі одноосібне прийняття рішень політичним лідером;

- *демократичний стиль*, який означає колегіальний, груповий спосіб прийняття рішень і контроль за їх виконанням з боку лідера;

- *ліберальний стиль* – у даному випадку підлеглим надається свобода дій і лідер майже не втручається у процес роботи групи або організації.

За версією американського політолога Дж. Барбера, існує чотири стилі політичного лідерства:

- *активно-позитивний стиль*, спрямований на ефективність і результат;

- *активно-негативний стиль*, який виникає, коли лідер орієнтується на власні інтереси;

- *пасивно-позитивний стиль*, що має на увазі залежність від різних факторів – групових або корпоративних інтересів, правил, традицій, цінностей, установок або стандартів;

- *пасивно-негативний стиль*, що характеризується мінімальним втручанням в управлінський процес і самоусуненням від виконання більшості лідерських функцій.

6. Інші типології політичного лідерства

За ступенем інституціоналізації виокремлюють *формальне* і *неформальне* лідерство.

Залежно від методів, що використовуються, лідерство поділяють на *директивне* (лідер авторитарно керує, об'єднуючи людей і спрямовуючи їхні дії на вирішення поставленої мети) і *підтримуюче* (лідер мотивує своїх підбічників шляхом переконання та винагороди).

За типологією американського політолога Р. Ч. Такера, яка базується на ставленні лідера до базового міфу (який є ядром вірувань домінуючої культурної моделі), існують такі типи: *лідери-консерватори*, *лідери-реформісти* і *лідери-революціонери*. Консерватори намагаються зберегти чинний порядок. Реформісти обстають за м'які поступові зміни без руйнування засад суспільного ладу. Революціонер бажає радикальних і масштабних змін навіть із застосуванням насилля та намагається побудувати нове суспільство на нових принципах. Перші два типи орієнтуються на чинний базовий міф. Революціонери ж вимагають установлення нового міфу.

Американський політолог К. Годжкінсон виокремлює наступні типи політичних лідерів:

- *лідери-кар'єристи*, які орієнтуються на досягнення власних інтересів;
- *лідери-політики*, що представляють інтереси тих соціальних груп, які їх підтримали;
- *лідери-техніки*, які використовують чинні інститути, органи і процедури для владарювання;
- *лідери-поети* – прагнуть реалізувати в політиці високі місії та цілі і спираються на певні ідеології та цінності.

Тема 9. Становлення та розвиток політичної еліти і лідерства в незалежній Україні

1. Основні фактори і джерела елітотворчих процесів в Україні в умовах незалежності.
2. Специфічні риси української еліти доби незалежності.
3. Роль еліти та лідерства у процесі політичної модернізації.

Основні поняття: елітотворення, радянська номенклатура, фінансово-промислова група, національно-демократичний рух, клан, каста, кліка, клієнтела, корпоративний інтерес, «фасадна демократія», електоральна демократія, фрагментація еліти, консолідація еліти, постноменклатурна олігархія, соціально-політична трансформація, політична модернізація, демократичний транзит, кризи політичного розвитку, криза участі, криза проникнення, криза розподілу, криза легітимності, криза ідентичності.

1. Основні фактори і джерела елітотворчих процесів в Україні в умовах незалежності

Становлення політичної еліти та лідерства в сучасній Україні є важливою складовою загальної демократизації політичної системи. Формування нової еліти тісно пов'язане з процесами, що відбувалися в лавах радянського панівного класу на початку системної трансформації.

У політологічній літературі радянська політична еліта та лідерство отримали назву номенклатури завдяки існуванню безпосереднього зв'язку між владними повноваженнями й посадами, список яких затверджувався Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС). Серед властивостей радянської еліти політологи називають: закритість, єдність, автономність, кастовість, корпоративність, геронтократію, ідеологічну монолітність, обмеження самовідтворення, внутрішню ротацію, географічну мобільність тощо.

На думку М. Восленського, за часів Л. Брежнєва кількість номенклатури дорівнювала близько 750 тис. осіб. Під час аналізу структури радянської номенклатури дослідники звертають увагу на її жорстку ієрархічність. Номенклатура складалася з 14 рангів. Вищі посади поділялися на декілька рівнів. Верхівку посадової піраміди займав Генеральний секретар ЦК КПРС. Наступний рівень включав членів, кандидатів у члени Політбюро, секретарів ЦК КПРС. Керівники середнього рівня – це секретарі республіканських центральних комітетів (ЦК) компартій, перші секретарі обкомів і міськомів великих міст, міністри, вищі військові посадовці, послы, директори найбільших підприємств

військово-промислового комплексу, головні редактори ключових засобів масової інформації (ЗМІ) тощо. «Вищий нижчий» рівень складали заступники міністрів, другі секретарі обкомів та інші [43, с. 52].

Процес формування нової політичної еліти та лідерства в незалежній Україні був зумовлений цілою низкою факторів. Величезний вплив на процеси всередині еліти мала цілеспрямована кадрова політика перших керівників держави. Суттєві системні зміни почалися з масштабної й перманентної ротації вищих верств партійної еліти, до яких удався перший і останній Президент СРСР Михайло Горбачов. Так, у квітні 1989 р. на Пленумі ЦК КПРС 74 члени і 24 кандидати у члени ЦК були відправлені у відставку [43, с. 53]. Постійні кадрові зрушення зруйнували монолітність і усталені зв'язки всередині верхівки партійної номенклатури. Крім того, почалася глибока реорганізація органів державно-партійної влади, внаслідок якої масово ліквідувалися структурні підрозділи апарату, проводилося скорочення кадрів. Це суттєво підточило інституційні основи існування системи. Зазначені заходи деморалізували еліту, зменшили її згуртованість, послабили стійкі групи. Така партійна еліта не змогла ефективно й адекватно прореагувати на руйнацію системи, частиною якої вона була.

Інституційні зміни торкалися найголовніших механізмів державної влади. Вони стали результатом прийняття декількох нормативних актів – законів «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) СРСР» (1 грудня 1988 р.), «Про вибори народних депутатів СРСР» (1 грудня 1988 р.), «Про впровадження поста Президента СРСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) СРСР» (14 березня 1990 р.). Згідно з цими нормативно-правовими актами у країні впроваджувалися нові інститути – Президент СРСР, президенти республік, З'їзд народних депутатів, Верховна Рада СРСР, Рада Федерації (до якої входили Президент СРСР і президенти республік). Представницьку і законодавчу владу уособлювали З'їзд народних депутатів (найвищий законодавчий орган) і Верховна Рада СРСР (постійний законодавчий орган). Ці інституційні перетворення, з одного боку, сприяли демократизації системи, але, з іншого, – стали фактором посилення боротьби всередині еліти, зростання конфліктності влади, що значно дестабілізувало політичну ситуацію.

У розпаді радянської системи значну роль зіграли не тільки об'єктивні, а й суб'єктивні фактори. Серед останніх – характер самої номенклатури. Причини цього були закладені в самій сутності радянської керівної верстви, що сформувалася ще у сталінські часи. Кастовість, надмірна закритість зумовлювали величезний відрив еліти від суспільства. А будь-яка закрита система схильна до стагнації, що рано чи пізно призводить до її руйнації.

Конфлікт усередині номенклатури, яка не була монолітною групою, походив з її внутрішньої природи. Номенклатура сама породжувала протиріччя. З одного боку, для зміцнення чинної системи вона повинна була всіляко посилювати державний апарат, стабілізувати, а також розвивати політичну систему. Але на практиці корпоративні інтереси брали верх над загальнодержавними. Для відтворення власної структури, посилення особистих позицій номенклатура перетворилася на закрити касту з власною внутрішньою логікою, яка значно відрізнялася від логіки суспільного розвитку. Стагнація політичної системи була викликана зокрема й стагнацією номенклатури, яка монопольно розпоряджалася ресурсами влади і визначала вектор розвитку. Поступова деградація політичної системи, неспроможність її впоратися з викликами сучасності посилювали тенденцію, яка існувала вже з часів «застою», – розшарування еліти на окремі закриті угруповання кланового типу.

Номенклатура була структурована на певні групи, кожна з яких відігравала власну роль у політичному процесі. Незважаючи на зовнішню єдність і узгодженість дій, всередині номенклатури тривала жорстка конкуренція. Головним осередком конфронтації була боротьба за розподіл і контроль над економічними, організаційними та соціальними ресурсами. Номенклатурні групи структурувалися за функціональним, регіональним, ієрархічним або галузевим принципами. Але найбільш загальною класифікацією був поділ її на партійну (власне, політичну) і господарсько-управлінську еліти. Таку класифікацію запропонував, зокрема, політолог О. Мясніков [59, с. 54]. До першої верстви належали вищі партійні функціонери, до другої – керівники органів виконавчої влади та підприємств. На ці обставини вказує і український політолог А. Д. Пахарев, який зазначає, що між номенклатурними сегментами «існували принципові розходження щодо стратегії і принципів управління суспільством» [80, с. 17].

Партійна еліта та лідери мали великий вплив у суспільстві. Партійність була найважливішим критерієм приналежності до владної меншості. Це зумовлювало формальну, символічну зверхність партійної верхівки, яка здійснювала кадрову та ідеологічну політику. Але головні важелі адміністративного й економічного впливу належали вищим верствам господарсько-адміністративного сектору, що володіли найбільшими матеріальними ресурсами влади. Вища господарська номенклатура була одним із пріоритетних каналів рекрутування партійної еліти та лідерів. Це відбувалося або шляхом переходу з господарсько-управлінської роботи на партійну, або через суміщення посад. Так забезпечувалося ефективне лобіювання відомчих інтересів, а також посилювалася автономність господарської еліти від партійної. Важливу

роль у процесах соціально-політичної трансформації зіграла також регіональна номенклатура.

Зазначена диференціація стала однією з причин тих процесів, що відбулися в лавах політичної еліти на початку 90-х рр. XX ст. Найрадикальніші зміни торкнулися насамперед партійної еліти, яка була слабше вкорінена в соціально-політичну та економічну систему, суспільство загалом. У 1980-ті рр. ця тенденція проявилася у виникненні всередині номенклатури двох протилежних рухів – реакційного і прогресивного. Цей розподіл певною мірою співпадає зі старою й новою генераціями радянської еліти. Першим вдалося переформатувати політичні капітали. Другі втратили і політичний, і економічний вплив.

Отже, під час трансформації радянської системи й утворення незалежних держав найголовнішу роль у процесі формування нової еліти зіграла господарська частина регіональної номенклатури, яка на той час мала чималі фінансово-економічні важелі впливу на політичний процес. Периферійна номенклатура отримала додаткові можливості проникнення до вищих ешелонів влади як безпосередньо, так і шляхом лобіювання та фінансування певних політичних акторів. Саме ці групи мали найбільший вплив і були основною складовою нової панівної верстви. Отже, одним із основних суб'єктів трансформаційних і державотворчих процесів стала республіканська номенклатурна еліта.

Соціально-політичні трансформації заклали підвалини змін механізму рекрутування еліти, відкривши нові канали, розширивши селекторальну базу, запровадивши нові критерії селекції. Однак назвати ці трансформації глобальними, на наш погляд, не можна. Адже не відбулося масштабного якісного оновлення політичної еліти. Так, аналіз персонального складу Верховної Ради України першого скликання демонструє значну кількісну перевагу представників здебільшого господарсько-адміністративної (або технократичної) номенклатури, тоді як члени національно-дисидентського руху складають меншість.

Дослідження зазначених процесів демонструє, що одним із головних мотивів системних трансформацій став конфлікт між політичним і економічним статусом панівної верстви та її бажання розширити свій ресурсний потенціал. Увесь спектр владних привілеїв, як політичного, так і економічного характеру, був безпосередньо пов'язаний з офіційним номенклатурним статусом. Утративши його, представник політичної еліти втрачав і всі пов'язані з ним атрибути влади, вплив, політико-економічні можливості. Це зумовлювалося внутрішньою сутністю тодішньої системи, яка характеризувалася повною відсутністю приватного сектора, абсолютним домінуванням державної власності. Отже, логічним було намагання еліти конвертувати свій політичний капітал в економічний, шляхом «приватизації» власних сфер впливу. Таким чином, події 1991 р.

можна охарактеризувати як територіальну або позатериторіальну приватизацію і розподіл влади та активів між різними сегментами номенклатури. Однак територіальні корпорації республіканських масштабів трансформувалися у незалежні держави.

Окрім номенклатури, іншим важливим джерелом елітотворчого процесу виявилися економічні еліти, структуровані в межах фінансово-промислових груп. Поява фінансово-промислових груп (ФПГ) є закономірним наслідком трансформацій початку 1990-х рр. Тіньова змішана політико-економічна природа таких утворень зумовила непублічний і непрозорий характер становлення політичної еліти. Фактично весь процес формування вітчизняних еліт найтіснішим чином пов'язаний із процесом становленням ФПГ, який, як зазначає український політолог Н. В. Кононенко, пройшов декілька суттєвих етапів [37, с. 297–299].

Ознаками першого етапу виявилися процеси, викликані проголошенням незалежності України, та політичною кризою 1994 р. У цей період формуються фінансово-промислові групи, які ще не можуть суттєво впливати на політичний процес, і влада знаходиться в руках постноменклатурної еліти.

Упродовж другого періоду (до 1998 р.) відбувається становлення й зміцнення ФПГ, які зосереджують у своїх руках переважну частину фінансово-промислових активів. Цей процес став можливим завдяки цілеспрямованій діяльності влади, яка підтримувала економічну діяльність бізнес-кіл, здійснюючи свого роду протекторат. Інституціоналізації та розвитку ФПГ відкрито сприяла державна політика.

Третій період (1998–2002 рр.) характеризується посиленням президентської вертикалі. Це суттєво обмежує вплив ФПГ на виконавчу гілку влади. Проте вони збільшують вплив на законодавчу владу через парламентські фракції відповідних політичних партій. Посиленню політичного впливу економічних груп сприяє падіння авторитету Президента України у зв'язку з політичними скандалами, ініційованими опозицією.

Остаточне становлення ФПГ пов'язується дослідниками з конституційною реформою 2006 р., впровадженням пропорційної виборчої системи. Усі ці трансформації відкрили політико-економічним групам можливість легального й вирішального впливу як на законодавчу, так і на виконавчу гілки влади.

Отже, під час трансформації політичної системи на початку 1990-х рр. майже одразу були закладені передумови зрощення економічної та політичної влади, що і відбулося згодом та призвело до появи специфічного феномена – політико-економічного синкретизму.

Суспільно-політичним трансформаціям на початкових етапах сприяло використання політичного впливу й авторитету окремих провідних лідерів національно-демократичної інтелігенції. Наприкінці 1980-х рр. значно активізувався демократичний рух, що закликав до знищення авторитарної радянської системи. Але загалом у зазначених процесах політологи констатують незначну функціональну роль національно-демократичних сил у порівнянні з діяльністю номенклатурної еліти. Ці сили були досить строкатими і склалися з представників радянської інтелігенції, скептично налаштованої до влади, ідейних національних демократів, які відкрито ворожо ставилися до чинного режиму, жертв політичних репресій, нечислених демократично орієнтованих представників панівної еліти, пристосованців, аутсайдерів-кар'єристів тощо [59, с. 56]. Після розпаду радянської системи та утворення нової еліти масово потрапити до влади вдалося лише останнім трьом категоріям, тоді як інші були здебільшого відсторонені на периферію політичного процесу, причинами чого стали відсутність внутрішньої єдності, а також недостатній практичний досвід державного управління.

Отже, трьома основними джерелами процесів становлення політичної еліти та лідерства в Україні на початку незалежності та в середині 90-х рр. ХХ ст. стали певні сегменти номенклатури (особливо регіональний і технократичний), політизовані фінансово-економічні групи та окремі лідери антикомуністичних, національно-демократичних сил.

2. Специфічні риси української еліти доби незалежності

Особливості вітчизняного елітотворення, умови, за яких відбувалося становлення політичної системи, зумовили особливості і специфічні ознаки політичної еліти та лідерства в Україні. Національна еліта та лідерство формувалися під тиском певних несприятливих факторів, серед яких – генетична спорідненість із радянською номенклатурою, відсутність бази для консолідації, наявність ідеологічного і структурного розколу. Усе це заклало підґрунтя для інституціоналізації певного типу політичної еліти.

Аналіз елітотворчих процесів дозволяє виокремити дві протилежні тенденції, якими супроводжувалося становлення політичної еліти та лідерства. З одного боку, відбулися демократизація і плюралізація каналів рекрутування, що були викликані змінами в інституційній та ідеологічній сферах. До Верховної Ради України, крім партійної та господарської номенклатури, що складала більшість (партійні функціонери, заступники міністрів, керівники державних відомств, співробітники силових структур, директори підприємств тощо), потрапили також представники національної інтелігенції, демократичних партій та рухів (зокрема, Народного руху України), колишні дисиденти, майбутні бізнесмени.

Разом з цим окреслилася протилежна тенденція до фрагментації еліти та закритості локальних елітних груп. Українська політична еліта значною мірою відрізняється від політичної еліти розвинутих демократій. Важливим показником демократичності політичної еліти є рівень її відкритості. Ця ознака є системною характеристикою. Відкритість, за словами американського соціолога Талкотта Парсонса, – це одна з базових властивостей соціальної системи. Інша база її характеристика, на важливість якої звертав увагу американський політолог Девід Істон (1917–2014), – це адаптивність. Лише своєчасна та адекватна реакція на виклики, на яку спроможна тільки відкрита до інформаційних потоків система, сприятиме гнучкості реагування й пристосуванню об'єкта до мінливих умов.

Політична еліта України довгий час залишалася закритою. Це зумовлено історичними обставинами її формування. Саме такий тип еліти є характерним як для традиційних, так і для авторитарних і напівавторитарних суспільств.

На ступінь відкритості еліти впливає домінуюча система рекрутування, прозорість і плюральність каналів її оновлення. Загалом відкритості політичної еліти сприяє антрепренерська система. Широкий селекторат, демократичні вибори, нечисленність фільтрів відбору – усе це створює базу для формування відкритої еліти. Але головну роль відіграє ресептивний критерій. Якщо професійні якості та особисті заслуги при відборі еліти є другорядними, усі інші критерії не забезпечують демократичність механізму оновлення еліти повною мірою.

Підтвердженням закритості вітчизняної еліти стала тенденція до локалізації, що виражалася у формуванні корпоративно-кланових груп, які зосередили у своїх руках політичні та економічні ресурси. Для них характерним був пріоритет неформальних, зокрема патрон-клієнтських зв'язків. Локалізація і закритість зумовили появу відповідних типів інституціоналізації внутрішньоелітних відносин. У сучасному політологічному дискурсі розповсюдженою є думка про те, що дійсними суб'єктами політичного процесу на пострадянському просторі, зокрема й в Україні, довгий час були і є закриті угруповання політичної еліти.

Навіть за умови демократичних модернізаційних змін, що вже відбуваються в Україні, родинні, дружні, особисті зв'язки продовжують залишатися одним із потужних каналів рекрутування керівної меншості. Подібні зв'язки суперечать самій сутності правової держави, створюють альтернативу офіційній системі органів влади. Неформальні, закриті групи мають кросінституційний характер, пронизуючи систему формальних інститутів. До них відносять клани, кліки, клієнтели, групи тиску, внутрішньопартійні угруповання та фракції тощо.

У вітчизняній політології широкого розповсюдження набули терміни «клан», «кланові інтереси», які досить часто використовуються для характеристики елітних утворень пострадянського простору. Клан, заснований на родинно-родових та етнічних відносинах, є одним з перших історичних варіантів групової організації. Сучасні клани не обов'язково мають етнічну чи родову природу. Вони можуть бути локалізовані як за географічною, так і за галузевою ознаками та мати на меті реалізацію власних політичних інтересів.

Клани – це утворення, які зазвичай орієнтовані на конкретну особистість. Вони характеризуються неформальними стосунками внутрішньогрупової солідарності та взаємодопомоги, вираженою ієрархічністю, відсутністю фіксованих посад і членства, наявністю певних неформальних правил внутрішньогрупової поведінки, спільністю інтересів. Суспільно-політична діяльність кланів спрямована на досягнення політичної влади або здійснення суттєвого політичного впливу.

Специфічною ознакою кланів є розгалуженість і універсальність їхньої структури. Сучасні клани є між- або позаінституційними утвореннями, що мають політико-економічну природу і розгалужену організаційну мережу. Клан може контролювати певну галузь економіки, ЗМІ, здійснювати вагомий політичний вплив на регіональному чи державному рівні.

Ще однією формою закритої, локалізованої міжелітної консолідації, що може бути застосована для опису пострадянських реалій, є кліка. У політологічній літературі кліки часто визначаються з негативним підтекстом, наприклад, як «співтовариства, що інтегрують «своїх» людей на основі взаємної довіри і готовності заради «спільної справи» знехтувати моральними і правовими нормами стосовно інших громадян» [67]. Кліки, як і інші закриті локальні співтовариства, функціонують за принципом колективізму. Об'єднання членів відбувається на основі жорсткої взаємозалежності і пріоритету групових інтересів над індивідуальними або державними.

Наступною непублічною і неофіційною формою елітних відносин, що набула розповсюдження у пострадянському політичному житті є клієнтела. Під нею розуміють стосунки типу «патрон-клієнт», які характеризуються неформальністю, особистою залежністю, солідарністю, персональністю. У ролі патронів (індивідуальних чи колективних) можуть поставати політичні лідери та групи, адміністративно-бюрократичні функціонери, організації (партії, профспілки). На відміну від кланів і клік, у клієнтелах відсутні дружні або родинні зв'язки. Клієнтельний зв'язок базується на взаємних послугах. У цілому клієнтелізм можна тлумачити з двох позицій – як тип закритих консолідованих угруповань або як тип консолідаційних зв'язків. Деякі дослідники вважають клієнтелізм специфічним явищем, властивим суспільствам азійського типу (Є. Гільбо). Інші – ототожнюють із

клієнтелою всю систему неформальних політичних зв'язків (О. Криштановська).

Закриті кланово-корпоративні групи, клієнтельні стосунки, патронажний принцип рекрутування існують і в авторитарному, і в демократичному суспільствах. Різниця полягає в масштабах їхнього розповсюдження. В Україні подібні феномени відіграють значну роль у політичних процесах, яким властива боротьба закритих угруповань еліти за владу. Ці групи спрямовують свою діяльність на реалізацію власних корпоративних, «кланових» інтересів, які часто позиціонуються ними як державні та національні.

Клієнтельні та кланові зв'язки є потужним каналом рекрутування політичної еліти в Україні. Система патронажу має на увазі лояльність і підпорядкованість не формальним керівникам і правилам, що властиво, наприклад, раціональній бюрократичній системі, а залежність від закритих угруповань панівної верстви і персоніфікованих зв'язків. Клан або клієнтела визначають політичну кар'єру своїх членів. Головним негативним наслідком домінування закритих груп еліти є підміна національного інтересу корпоративно-клановими, що фактично означає відсутність першого.

У політичних системах розвинутих демократій провідними політичними акторами постають групи інтересів, групи тиску, політичні партії, парламентські фракції, сфери діяльності, можливості та функції яких чітко визначені та диференційовані. На відміну від них клани, кліки та клієнтели мають неформальний і функціонально універсальний характер. Їхня діяльність не обмежується окремими соціально-політичними або економічними інститутами та відбувається поза правовим полем.

«Матеріальною основою» нової політичної еліти та лідерства в Україні є фінансово-промислові групи (ФПГ), які здійснюють вирішальний економічний і політичний вплив на всі владні інститути в державі і суспільство загалом. ФПГ є підґрунтям, базисом для інших форм структурування. Так, політичні партії часто є інструментом упровадження їхніх корпоративних інтересів. У такому випадку партії не є самостійними політичними суб'єктами й цілком контролюються відповідними зацікавленими групами. Отже, кланово-корпоративістська приналежність домінує над партійністю. Партійність розглядається не як демократичний засіб представництва інтересів, а як засіб досягнення тактичних, кон'юнктурних, партикулярних або особистих цілей.

Фрагментація за кланово-корпоративною ознакою, відсутність загальнонаціональних засад для консолідації еліти і суспільства в національно-державних масштабах призводить до поглиблення розбіжностей у лавах еліти, відцентрових тенденцій. Адже такі «універсальні» суб'єкти владарювання, що прагнуть поширити своє

панування на якомога більший сектор політичного, економічного і соціального простору, не завжди схильні до компромісних чи консенсусних рішень і об'єднання. До того ж це ставить національну політику, законодавчий процес, урядовий курс у залежність від інтересів великого капіталу та корпорацій.

Нестабільність політичної системи, яку провокують модернізаційні зміни, злиття політичної та економічної влади, закритість еліти спричиняють загострення конфліктів усередині еліти, а це відбивається і на загальному рівні конфліктності в суспільстві. Спираючись на аналіз групової диференціації еліти, можна виокремити основні джерела конфронтації:

- між фінансово-економічними групами стосовно розподілу ресурсів;
- між елітами національного та регіонального рівнів за розподіл повноважень;
- між політико-владними угрупованнями на державному рівні за сфери впливу;
- між різними генераціями політичної еліти за домінуючі системи цінностей;
- між субкультурними групами навколо вирішення геополітичних, мовних і культурних питань.

Останній тип конфліктів часто має популістський характер і приховує боротьбу за економічні ресурси та владні повноваження. Усе це негативно відбивається на законотворчому, адміністративному, електоральному процесах.

Закритість, конфліктність, фрагментованість, авторитарні методи політичної діяльності, синкретизм владних функцій – це риси, які засвідчують низький рівень демократичної політичної культури української еліти та лідерів. Окремі панівні групи прагнуть гегемонії, зосередження якомога більших ресурсів у власних руках, повного усунення конкурентів. А керівна меншість, яка не зорієнтована на конструктивний діалог, не здатна і до узгоджених дій, запровадження єдиної державної політики. Професор Ф. М. Рудич зазначив, що «переважна більшість представників політичної еліти є носіями традиційної патріархальної культури, одним із визначальних компонентів якої є трайбалізм – схильність до культурної і суспільно-політичної плеємної відокремленості, простіше кажучи – містечковості, клановості та кумівства. ...Використовуючи корпоративні, сімейні зв'язки, клани прагнуть здобути владу в країні чи регіоні або узурпувати її в окремих владних структурах в інтересах своїх представників» [98].

За цих умов залишається відчутною загроза кристалізації «гібридних» режимів, зокрема режиму «фасадної демократії», коли зовнішня демократична форма – «фасад» – наповнена авторитарно-олігархічним змістом. Актуальна також небезпека стагнації режиму на рівні електоральної демократії. Під електоральною демократією мається на увазі специфічний тип напівдемократії, який характеризується проведенням загальних, чесних, конкурентних виборів, проте практично не реалізуються класичні для демократії політичні та громадянські права і свободи [125]. В умовах змішаного напівавторитарного режиму політична еліта залишається основним авторитарним гравцем, який діє у формально демократичних умовах (тобто за наявності основних демократичних інститутів). Однією з «гібридних» ознак є те, що рекрутування еліти відбувається демократичним шляхом, але після здобуття влади вона часто вдається до авторитарних принципів.

3. Роль еліти та лідерства у процесі політичної модернізації

Демократична модернізація політичної системи – складний процес, який зумовлює фундаментальні суспільно-політичні зміни, впливає на функціонування всіх акторів, зокрема й провідного суб'єкта політики – еліти. Однією з причин численних вад у розвитку політичної системи та її елементів є неорганічна модернізація. Проблемами такого типу модернізації є відсутність внутрішнього потенціалу перетворень у суб'єктів модернізаційних змін, формальність демократичних трансформацій. Це спричиняє різноманітні конфлікти в лавах еліти, її неефективність та неспроможність консолідуватися навколо єдиної системи демократичних цінностей.

Особлива роль політичної еліти та лідерства в модернізаційних змінах впливає із самої суті цих суб'єктів, для яких характерні певні ознаки, як от: високий рівень політичної активності, організованість, контроль над основними ресурсами та їхнім розподілом, вирішальний вплив на політичні, зокрема державні інститути. Крім того, еліти і лідери є провідними носіями панівного типу політичної культури. Насамперед це пов'язано з тим, що в політико-психологічному аспекті еліти та лідери – це референтні групи, бо вони постають об'єктом наслідування для значної частини суспільства.

Специфіка сучасної політичної системи полягає в тому, що вона є основним потенційним та актуальним суб'єктом модернізаційних змін. Адже в пострадянських суспільствах, за умови політичної пасивності населення, слабкості середнього класу, величезного соціально-економічного розриву між суспільними верствами, недорозвинутого громадянського суспільства, насамперед політична еліта та лідери з їхнім

ресурсним потенціалом здатні здійснювати вагомий вплив на політичні, а також модернізаційні процеси.

Інтенсивність взаємодій, частота і характер імпульсів, що надходять до політичної системи, ускладнюються у процесі трансформації та модернізації. Це пов'язано зі зростанням кількості груп інтересів і лобістських організацій, ступенем їхнього впливу, загальним підвищенням політичної активності громадян, ускладненням системи соціальної стратифікації, збільшенням значення інформаційних ресурсів. Для того, щоб не втрачати життєздатності, еліти та лідери повинні модернізуватися. Під цим процесом ми розуміємо насамперед зростання рівня динамізму як спроможності адекватно й ефективно реагувати на імпульси зовнішнього середовища.

Функції політичної еліти та лідерства у процесі модернізації є універсальними. Вони визначаються їхньою здатністю вирішувати весь спектр проблем, що виникають, – від економічних до ідеологічних. Професор Ф. М. Рудич запропонував визначати суспільне значення політичної еліти і політичного класу загалом через оцінювання їхньої реакції на основні виклики сучасності. До цих викликів учений відніс напрацювання консолідуючої ідеології, створення соціально-правової держави, ефективний розвиток економіки на базі інвестиційно-інноваційної моделі, визначення геополітичних пріоритетів згідно з національними інтересами.

Однак, як демонструє соціально-політична дійсність, постноменклатурній (або новобуржуазній) еліті та лідерам властиві зовсім інші пріоритети – корпоративні, групові, особисті, але не національні, державні. Окрім специфічної природи й походження самої еліти та лідерів, це пов'язано з недорозвинутими механізмами політичної відповідальності, а також з відсутністю ідейної та організаційної єдності всередині самої еліти [99].

На відміну від авторитаризму, для якого є характерними гегемоністські тенденції, політична монособ'єктність, передбачуваність політичного результату, демократія завжди потенційно містить у собі конфліктність, певну невизначеність. Важливою складовою демократії є конкуренція плюральних елітних груп, фракцій або угруповань. Від типу взаємодії всередині еліти залежить напрям і характер розвитку демократичного процесу. Демократичний вибір політичних еліт та лідерів зумовлюється відмовою суб'єктів від монопольного результату «переможець отримує все» на користь раціонального, пропорційного і безпечного розподілу вигадів між усіма гравцями.

Отже, вирішальне значення для модернізаційного розвитку має демократичний консенсус між основними сегментами політичної еліти. Експерти Центру Разумкова, під час дослідження елітотворчих і

демократичних процесів у пострадянських країнах, виокремили такі умови демократизації, як-от: наявність національної ідеї та контреліти, готової до її реалізації, а також авторитетного загальнонаціонального лідера; громадська активність; суспільний консенсус; демократичні інститути; усунення від політичного процесу деструктивних сил [27, с. 55–56].

Важливим показником модернізаційного потенціалу політичної еліти та лідерства є роль у вирішенні конфліктів і протиріч модернізації. Американські політологи Леонард Біндер, Міран Вейнер, Сідней Верба, Джеймс Колман, Джозеф Лапаломбара та Люсьєн Пай у спільній праці «Crises and Sequences in Political Development» визначають п'ять основних криз політичного розвитку – участі, проникнення, розподілу, ідентичності, легітимності [130, р. 65].

Криза участі пов'язана з дієвістю системної функції «входу», а також з процесом конверсії, завдяки чому імпульси перетворюються на рішення. Еліта та лідери як головні суб'єкти прийняття політичних рішень відіграють провідну роль у цьому процесі. Плюралістично організована еліта та демократичне лідерство, що є нормою існування модернізованого суспільства, представляють увесь спектр громадянських інтересів, виконують функції артикуляції та агрегування. Гегемоністські або авторитарні тенденції, «закритість» заважають цьому. Отже, механізми політичної участі порушуються. Іншою причиною кризи участі є неефективність інститутів громадянського суспільства, слабкість і неврегульованість діяльності опозиції.

В Україні впродовж багатьох років існувала ситуація, коли роль політичних еліт та лідерства була гіпертрофованою порівняно з рівнем і можливостями політичної участі громадян. Згідно з ученнями теоретиків модернізації (Г. Алмонда, Р. Даля, Л. Пая) можна виокремити чотири основні типи співвідношення рівнів політичної конкуренції еліт і політичної участі мас у перехідний період. Так, оптимальною для демократичного транзиту є незначна перевага конкуренції еліт над участю громадян. За наявності великого розриву і дисбалансу між цими показниками виникають різні девіації режиму. Якщо активність громадян дуже низька, це є передумовою посилення авторитарних тенденцій. Загроза охлократичних явищ з'являється під час домінування активності мас. Одночасна мінімізація обох показників говорить про стагнацію системи та породжує загрозу диктатури. Отже, існує взаємозалежність між тенденціями розвитку політичного режиму і цими показниками.

З проблемою ефективності влади тісно пов'язане таке протиріччя модернізаційного розвитку як *криза проникнення*. Криза проникнення – це проблема «виходу» політичної системи, що виникає на етапі реалізації політичних рішень. Дисперсія влади, яка характерна для сучасних суспільств, що встали на шлях системної модернізації, посилює подібні

ризиків. Однак однією з головних причин появи і загострення кризи є конфліктність еліти. Відсутність консенсусу породжує зростання напруги між урядовими та опозиційними колами, різними угрупованнями керівного класу, загальнонаціональною та регіональною елітами тощо. На це вказує неспроможність домовитися навіть щодо найважливіших питань суспільного розвитку. Намагання влади ліквідувати кризу проникнення авторитарними методами може призвести до ще більшої дестабілізації. Найкращими засобами її подолання є підвищення ефективності економічної та соціальної політики, поглиблення легітимності влади, раціональна децентралізація владних повноважень, консолідація еліти і лідерів та їх орієнтація виключно на консенсус.

Політичні еліти та лідери – це суб'єкти, які зосереджують у своїх руках найбільшу частину ресурсів влади та безпосередньо впливають на процес їхнього розподілу та перерозподілу. Отже, їх роль у подоланні або, навпаки, поглибленні *кризи розподілу* є дуже значною. Перехідні періоди зазвичай супроводжуються погіршенням рівня життя населення, економічним занепадом. В Україні перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки спричинив глибокі кризові явища, наслідки яких спостерігаються і зараз. Зазначена криза виражається в неефективності функціонування механізмів розподілу благ, що має декілька негативних наслідків. По-перше, це спричиняє величезний розрив у рівнях доходів громадян (особливо між елітою і неелітою). По-друге, криза розподілу часто викликає протест із боку тієї частини населення, що не сприймає економічних реформ. А це суттєво дестабілізує ситуацію в державі.

Криза ідентичності торкнулася всіх громадян нашої держави, зокрема й політичного класу. Еліта як референтна група та об'єкт наслідування повинна відігравати провідну роль у формуванні політичної, етнонаціональної, культурної ідентичності, сприяти формуванню у громадян почуття приналежності до єдиного народу або політичної нації. Але дійсність демонструвала інше. На наш погляд, найважливішим засобом подолання зазначеної кризи є формування адекватної, універсальної, національно-державницької ідеї, яка б, насамперед, зняла регіональні і корпоративні протиріччя та інтегрувала весь спектр громадянських інтересів. Провідниками такої ідеї в суспільстві повинні бути політичні еліти та лідери. Натомість її відсутність провокує конфліктність, підсилює невизначеність суспільного розвитку.

Криза легітимності виникає унаслідок недостатньої підтримки держави, недовіри громадян до влади через невідповідність властивих керівній еліті та лідерам цінностей і цілей цінностям і цілям громадян. На легітимність впливає багато факторів, але один із найголовніших – ефективність влади. Економічний занепад, неадекватна зовнішня політика, ігнорування соціальних проблем є вірним шляхом утрати легітимності. Це

може призвести до фатальних для влади наслідків – від програшу на виборах до революції. Як це було продемонстровано під час подій Революції Гідності. Важливою умовою ефективності влади є відсутність конфліктів у лавах еліти та лідерів, узгодженість дій, консенсусні форми взаємодії стосовно реалізації стратегічних суспільно-політичних завдань.

Як провідному суб'єкту політичного процесу політичній еліті належить велика роль у подоланні зазначених криз. Однак хибною є думка про те, що все залежить від конкретної еліти або лідера і повне оновлення складу керівної меншості може призвести до позитивних зрушень. Керівний клас є органічною складовою політичної системи. Під час оцінки його ролі слід ураховувати наступне. Незважаючи на виняткові можливості політичної еліти або провідних лідерів впливати на політичний процес, модернізація не є втіленням волі лише досвідчених професійних політиків. Успішність модернізації залежить від її органічності та спільної політичної волі всіх суб'єктів політики. Провідна роль еліти та лідерів обов'язково повинна підкріплюватися діяльністю суспільно-політичних рухів, організацій, груп інтересів, політично активних громадян. А для того, щоб ефективно і повноцінно поставати фактором позитивних змін, керівна меншість повинна відповідати певному модернізаторському типу, який характеризується відкритістю, гнучкістю, професіоналізмом, узгодженістю дій, збалансованістю процесів циркуляції.

Питання до лекцій для самоконтролю

1. Елітологія як політологічна дисципліна. Предмет елітології.
2. Поняття політичної еліти.
3. Поняття політичного, керівного та панівного класу.
4. Співвідношення понять «політична еліта», «політичний клас», «керівний клас», «панівний клас».
5. Функції політичної еліти.
6. Поняття політичного лідерства.
7. Функції політичного лідерства.
8. Політична еліта і лідерство у політико-філософських ученнях Стародавнього Сходу.
9. Античні уявлення про сутність політичної еліти і лідерства.
10. Політична еліта і лідерство в середньовічній політичній філософії.
11. Трансформація поглядів на політичну еліту і лідерство у працях Н. Макіавеллі.
12. Політична еліта і лідерство в ученнях Нового часу.
13. Тлумачення політичної еліти і лідерства в соціально-політичній утопії Нового часу.
14. Демократичний елітизм А. де Токвіля.
15. Марксистська теорія панівного класу.
16. Політична еліта і лідерство в ученні М. Вебера.
17. Концепція «надлюдини» Ф. Ніцше.
18. Учення про національну аристократію В. Липинського.
19. Елітаристське вчення Х. Ортеги-і-Гассета.
20. Основні підходи до визначення сутності політичної еліти.
21. Позиційний аналіз.
22. Репутаційний аналіз.
23. Десизійний аналіз.
24. Ціннісні теорії політичної еліти.
25. Критерії визначення політичної еліти.
26. Психологічні теорії лідерства.
27. Теорія рис.
28. Мотиваційні теорії лідерства.
29. Психоаналітичні теорії політичного лідерства.
30. Теорія ситуаційного аналізу.
31. Теорія конститuentів.
32. Інтегративні теорії лідерства.
33. Теорії «очікування – взаємодії».
34. Гуманістичні теорії лідерства.
35. Теорії обміну.
36. Теорія керівного класу Г. Моски.

37. Концепція політичної еліти В. Парето.
38. Теорія партійної еліти Р. Міхельса. «Залізний закон олігархії».
39. Концепція політичної еліти М. Острогорського.
40. Неоелітизм та його напрями.
41. Неомарксизм про природу політичних еліт. «Лівий» неоелітизм.
42. Теорії плюралізму еліт.
43. Корпоративізм і неокорпоративізм.
44. Мережевий підхід і теорії політико-управлінських мереж.
45. Системи рекрутування політичних еліт і лідерів.
46. Система гільдій.
47. Антрепренерська система.
48. Особливості рекрутування політичної еліти та лідерів в Україні доби незалежності.
49. Типології політичної еліти.
50. Типологія політичного лідерства М. Вебера.
51. Поняття іміджу політичного лідера.
52. Типологія М. Дж. Германн за критерієм іміджу лідера.
53. Типологія лідерів за психологічними типами.
54. Поняття стилю політичного лідерства.
55. Типології лідерства за стилями поведінки.
56. Типологія лідерства К. Годжкінсона.
57. Типологія лідерства за ступенем інституціоналізації.
58. Типологія лідерства за методами керівництва.
59. Типологія лідерства Р. Ч. Такера.
60. Фактори і джерела елітотворчих і лідеротворчих процесів в Україні доби незалежності.
61. Поняття, структура та особливості радянської номенклатури.
62. Етапи елітотворчого процесу в незалежній Україні.
63. Роль економічної еліти у вітчизняному елітотворенні.
64. Роль національно-демократичного руху у процесі становлення української політичної еліти.
65. Специфічні риси сучасної української політичної еліти та лідерів.
66. Поняття політико-економічного клану та кліки.
67. Феномен клієнтелізму.
68. Роль еліти і лідерства у процесі політичної модернізації в Україні.
69. Проблема фрагментації української еліти.
70. Поняття гібридних демократичних режимів. «Фасадна» та електоральна демократія.

ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінар 1. Сутність і функції політичної еліти і політичного лідерства

План

1. Поняття політичної еліти, політичного, панівного і керівного класу.
2. Функції політичної еліти.
3. Поняття політичного лідерства.
4. Функції політичного лідерства.

Література

Основна література

1. Ашин Г. К. Курс истории элитологии: учебное пособие. Москва: МГИМО, 2003. 302 с.
2. Ашин Г. К., Кравченко С. А., Лозанский Э. Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий. Москва: Экзамен, 2001. 608 с.
3. Блондель Ж. Политическое лидерство: путь к всеобъемлющему анализу. Москва, 1992. 135 с.
4. Гаман-Голутвина О. В. Политическая элита – определение основных понятий. *Полис.* 2000. № 3. С. 97–103.
5. Кочубей Л. О. Сучасні політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2010. Вип. 1 (45). С. 37–54.
6. Кудряшова Е. В. Лидер и лидерство. Исследование лидерства в современной западной общественно-политической мысли. Архангельск: Изд-во Поморского международ. пед. ун-та, 1996. 256 с.
7. Мухаев Р. Т. Политология: учеб. для студентов юрид. и гуманитар. факультетов. Москва: ПРИОР, 2002. 432 с.
8. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. Киев: Знание Украины, 2001. 270 с.
9. Пахарев А. Теоретичні основи політичного лідерства в сучасній політичній науці. *Політичний менеджмент.* 2006. Спец. вип. (вересень). С. 22–29.
10. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: Парламентське вид-во, 2010. 336 с.

11. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., допов. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
12. Теория политики: учебное пособие / под ред. Б. А. Исаева. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 464 с.

Додаткова література

1. Аллаярова Ж. С. Концептуализация природы лидерства как феномена. *Известия Томского политехнического ун-та*, 2010. Т. 316. № 6. С. 203–207.
2. Дафт Р. Л. (при участии П. Лейн). Уроки лидерства. Москва: ЭКСМО, 2007. 480 с.
3. Корнієнко В. О., Похило І. Д. Ефективність політичного лідера: критерії та механізми реалізації в сучасній Україні. Вінниця: ВНТУ, 2009. 140 с.
4. Короткий оксфордський політичний словник / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 789 с.
5. Московичи С. Век толп. Москва: Центр психологии и психотерапии, 1996. 478 с.
6. Політологія: підручник / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. Київ: ВЦ «Академія», 2008. 568 с.
7. Рудич Ф. М. Політичний клас України: виклики сучасності. *Політичний менеджмент*. 2008. Спец. вип. (серп.). URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=88&c=2175>
8. Рудич Ф. М. Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення: у 2 ч. *Віче*. 2009. Ч. 1. № 9. URL: <http://www.viche.info/journal/1449> ; Ч. 2. № 11. URL: <http://www.viche.info/journal/1498>
9. Рудич Ф. М. Політологія: підручник. Київ: Либідь, 2006. 480 с.
10. Траверсе О. «Правлячий клас» на початковому етапі демократичних змін в українському соціумі. Політичний менеджмент. 2008. Спец. вип. (серпень). URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=88&c=2182>
11. Щербенко Е. В. Політичний клас і вироблення національної ідеї. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 1 (45). С. 121–134.

Контрольні питання

1. Що вивчає елітологія?
2. Що таке політична еліта?
3. Як співвідносяться поняття «політична еліта», «керівна еліта», «політичний клас», «панівний клас»?
4. Які підходи до визначення поняття політичного класу існують?
5. Назвіть та охарактеризуйте основні функції політичної еліти.
6. Розкрийте поняття політичного лідерства.
7. Які функції виконує політичний лідер у суспільстві?

Семінар 2. Уявлення про політичну еліту і лідерство в історії політичної думки

План

1. Політична еліта і лідерство в політико-філософських ученнях Стародавнього Сходу.
2. Античні уявлення про сутність політичної еліти і лідерства:
 - учення Платона про «ідеальну державу»;
 - еліта в політико-філософському вченні Аристотеля.
3. Розуміння політичної еліти та лідерства в політичній філософії доби Середньовіччя та Відродження. Вчення Н. Макіавеллі.
4. Політична еліта і лідерство в ученнях Нового часу.
5. Демократичний елітизм А. де Токвіля.
6. Елітаристські ідеї Ф. Ніцше, Х. Ортеги-і-Гассета, Ж. Сореля.
7. Марксистська теорія панівного класу.
8. Еліта і лідерство в ученні М. Вебера.
9. Концепція національної аристократії В. Липинського.

Література

Основна література

1. Аристотель. Политика. *Древнегреческая философия. От Платона до Аристотеля: сочинения* / пер. с др.-греч.; сост., вступ. ст. и коммент. В. Шкоды. Харьков: Фолио; Москва: ООО «Фирма «Изд-во АСТ», 1999. С. 441–699.
2. Макиавелли Н. Государь. Москва: Планета, 1990. 80 с.
3. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Минск: ООО «Попурри», 1997. 624 с.
4. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс [фрагм.]. *Кирилюк Ф. М. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби : навч. посіб.* Київ: Центр учбової літ-ри, 2008. С. 403–410.
5. Платон. Государство / Платон. *Древнегреческая философия. От Платона до Аристотеля: сочинения* / пер. с др.-греч.; сост., вступ. ст. и коммент. В. Шкоды. Харьков: Фолио; Москва: ООО «Фирма «Изд-во АСТ», 1999. С. 91–438.
6. Токвиль А. де. Демократия в Америке. *Теория и практика демократии. Избранные тексты: сборник* / Центр исслед. постиндустриального общества; сост. Р. Даль, И. Шапиро, Х. А. Чейбуб; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. Москва: Ладомир, 2006. С. 393–395.

Додаткова література

1. Ашин Г. К. Курс истории элитологии: учебное пособие. Москва: МГИМО, 2003. 302 с.
2. Кирилюк Ф. М. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби: навч. посіб. Київ: Центр учбової л-ри, 2008. 414 с.
3. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла: сборник. Минск: ООО «Попурри», 1997. С. 55–257.

4. Пахарев А. Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. Киев: Знання України, 2006. 296 с.
5. Рудич Ф. М. Політологія: підручник. Київ: Либідь, 2006. 480 с.

Контрольні питання

1. Яких принципів повинен дотримуватися правитель згідно з даоським ученням?
2. У чому полягає конфуціанське вчення про «благородного чоловіка»?
3. Як тлумачили феномени елітарності та лідерства у давньоіндійських релігійно-філософських системах?
4. Хто і чому повинен керувати ідеальною державою Платона?
5. Якою убачав політичну еліту Аристотель?
6. Яким чином трансформувалися погляди на політичну еліту і лідерство в ученні Н. Макіавеллі у порівнянні із середньовічною політико-філософською парадигмою?
7. Охарактеризуйте погляди на політичну еліту та лідерство в ученнях провідних філософів Нового часу.
8. Які інтерпретації політичної еліти та лідерства властиві соціально-політичним утопіям Нового часу?
9. У чому полягають відмінності між політичними елітами Старого та Нового Світів в концепції А. де Токвіля?
10. Що таке панівний клас за марксистським ученням?
11. У чому полягає внесок М. Вебера в теорії політичних еліт і лідерства?
12. Що таке «надлюдина» у вченні Ф. Ніцше?
13. Чим відрізняється елітарна свідомість від масової згідно з поглядами Ж. Сореля?
14. Розкрийте сутність концепції національної аристократії В. Липинського.
15. Як тлумачив поняття еліти Х. Ортега-і-Гассет?

Семінар 3. Теоретико-методологічна база дослідження політичних еліт

План

1. Основні підходи до вивчення політичної еліти.
2. Ціннісні та структурно-функціональні інтерпретації політичної еліти.
3. Альтиметричний та меритократичний критерії визначення еліти.
4. Методи дослідження політичної еліти:
 - позиційний аналіз;
 - репутаційний аналіз;
 - метод аналізу процесу прийняття рішень (десизійний аналіз).

Література

Основна література

1. Ашин Г. К. Курс истории элитологии: учебное пособие. Москва: МГИМО, 2003. 302 с.
2. Ашин Г. К., Кравченко С. А., Лозанский Э. Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий. Москва: Экзамен, 2001. 608 с.
3. Гаман-Голутвина О. В. Политическая элита – определение основных понятий. *Полис.* 2000. № 3. С. 97–103.
4. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: Парламентське вид-во, 2010. 336 с.

Додаткова література

1. Голяд І. Методологічні проблеми дослідження політичної еліти. *Magisterium*. Вип. 10: Політологічні студії. 2002. URL: http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/Mahisterium/MAG_ISSUE10_2002_politik/01_goliyad_i.pdf
2. Крыштановская О. В. Современные концепции политической элиты и российская практика. *Мир России.* 2004. № 4. С. 3–39.
3. Сартори Дж. Вертикальная демократия. *Полис.* 1993. № 2. С. 80–89.
4. Теория политики: учебное пособие / под ред. Б. А. Исаева. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 464 с.
5. Токовенко О. Пащенко В. Дослідження регіональних політичних еліт: у пошуках теоретичного обґрунтування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Київ, 2009. Вип. 44: Курасівські читання–2009: Політичний простір України: регіональні виміри. С. 108–116.

Контрольні питання

1. Назвіть та охарактеризуйте основні підходи до дослідження політичних еліт.
2. У чому полягає різниця між ціннісними та структурно-функціональними інтерпретаціями політичної еліти?
3. Що таке альтиметричний критерій визначення політичної еліти?
4. Що таке меритократичний критерій визначення політичної еліти?
5. Що таке політична еліта згідно з позиційним аналізом?
6. Як визначається політична еліта методом репутаційного аналізу?
7. Що таке десизійний аналіз?

Семинар 4. Основні теоретичні підходи до аналізу політичного лідерства

План

1. Психологічні теорії лідерства:
 - теорія рис;
 - мотиваційні теорії;
 - психоаналітичні теорії.
2. Соціально-психологічні теорії лідерства:
 - теорії «очікування – взаємодії»;
 - гуманістичні теорії лідерства;
 - теорії обміну.
3. Теорії середовища:
 - теорія ситуаційного аналізу;
 - теорія конститuentів.
4. Інтегративні теорії.

Література

Основна література

1. Абашкина Е. Б., Косолапова Ю.Н. О теориях лидерства в современной политической психологии. *США: экономика, политика, идеология*. 1993. № 4. С. 13–21.
2. Кудряшова Е. В. Лидер и лидерство. Исследование лидерства в современной западной общественно-политической мысли. Архангельск: Изд-во Поморского международного пед. ун-та, 1996. 256 с.
3. Мухаев Р. Т. Политология: учеб. для студентов юрид. и гуманитар. факультетов. Москва: ПРИОР, 2002. 432 с.
4. Ольшанский Д. В. Политическая психология. СПб.: Питер, 2002. 576 с.
5. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. Киев: Знание Украины, 2001. 270 с.
6. Пахарев А. Теоретичні основи політичного лідерства в сучасній політичній науці. *Політичний менеджмент*. 2006. Спец. вип. (вересень). С. 22–29.
7. Теория политики: учебное пособие / под ред. Б. А. Исаева. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 464 с.

Додаткова література

1. Аллаярова Ж. С. Концептуализация природы лидерства как феномена. *Известия Томского политехнического ун-та*. 2010. Т. 316. № 6. С. 203–207.
2. Бендас Т. Психология лидерства: учебное пособие. СПб.: Питер, 2009. 740 с.
3. Блондель Ж. Политическое лидерство: путь к всеобъемлющему анализу. Москва, 1992. 135 с.

4. Дафт Р. Л. (при участии П. Лейн). Уроки лидерства. Москва: ЭКСМО, 2007. 480 с.
5. Короткий оксфордський політичний словник / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 789 с.
6. Психология и психоанализ власти: хрестоматия / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. Самара: Издательский дом «Бахрах», 1999 – Т. 1. 1999. 608 с. ;Т. 2. 1999. 576 с.
7. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения. Тотем и табу. «Я» и «Оно». Неудовлетворенность культурой. Харьков; Белгород, 2012. 480 с.
8. Фромм Э. Адольф Гитлер. Клинический случай некрофилии. Москва: Прогресс, 1992. 256 с.
9. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: АСТ, 2004. 635 с.
10. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. Минск: Попурри, 1998 672 с.

Контрольні питання

1. Що таке політичне лідерство з погляду теорії рис?
2. Які риси та якості можна вважати лідерськими?
3. Як пояснюється феномен політичного лідерства з погляду мотиваційних теорій?
4. Дайте визначення політичного лідерства з позицій психоаналізу.
5. На яких аспектах політичного лідерства наголошував Е. Фромм?
6. Якими є причини формування деструктивного типу лідерства?
7. У чому полягають головні постулати теорій «очікування – взаємодії»?
8. Що таке гуманістична теорія лідерства?
9. Визначте основні положення теорій обміну.
10. Порівняйте основні положення теорії рис і ситуативної теорії лідерства.
11. Розкрийте сутність поняття «конституенти». У чому полягає їх вплив на становлення політичного лідерства?
12. Як пояснюється сутність феномена політичного лідерства в межах інтегративних теорій?

Семинар 5. Класичні теорії еліт

План

1. Елітизм як напрям політичної думки.
2. Концепція керівного класу Г. Моска.
3. Теорія політичної еліти В. Парето.
4. Концепція політичної еліти Р. Міхельса. «Залізний закон олігархії».
5. Концепція керівної меншості М. Я. Острогорського.

Література

Основна література

1. Гофман А. Б. Семь лекций по истории социологии: учебное пособие для вузов. Москва: Книжный дом «Университет», 2001. 216 с.
2. Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия. *Социс.* 2000. № 1. С. 107–116.
3. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии [фрагм.]. *Антология мировой политической мысли* : в 5 т. / ред.-науч. совет: Семигин Г. Ю. (пред.) и др. Москва: Мысль, 1997 – Т. 2 : Зарубежная политическая мысль XX в. 1997. С. 185–197.
4. Моска Г. Правящий класс. *Социс.* 1994. № 10. С. 187–198.
5. Моска Г. Правящий класс. *Социс.* 1994. № 12. С. 97–117.
6. Моска Г. Элементы политической науки. *Социс.* 1995. № 4. С. 138–146.
7. Моска Г. Элементы политической науки. *Социс.* 1995. № 5. С. 134–143.
8. Моска Г. Элементы политической науки. *Социс.* 1995. № 8. С. 130–139.
9. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии [фрагм.]. *Антология мировой политической мысли*: в 5 т. / ред.-науч. совет: Семигин Г. Ю. (пред.) и др. Москва: Мысль, 1997 – Т. 4 : Российская политическая мысль XX в. 1997. С. 305–322.
10. Парето В. Компендиум по общей социологии [фрагм.]. *Антология мировой политической мысли*: в 5 т. / ред.-науч. совет: Семигин Г. Ю. (пред.) и др. Москва: Мысль, 1997 – Т. 2 : Зарубежная политическая мысль XX в. 1997. С. 58–79.

Додаткова література

1. Кирилук Ф. М. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби: навч. посіб. Київ: Центр учбової л-ри, 2008. 414 с.
2. Короткий оксфордський політичний словник / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 789 с.
3. Ашин Г. К. Курс истории элитологии: учебное пособие. Москва: МГИМО, 2003. 302 с.

4. Ашин Г. К., Кравченко С. А., Лозанский Э. Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий. Москва: Экзамен, 2001. 608 с.

Контрольні питання

1. У чому полягають основні ідеї елітизму?
2. Як тлумачив поняття політичного класу і керівного класу Г. Моска?
3. Чому підхід Г. Моски до тлумачення сутності політичної еліти називають організаційним?
4. Які критерії визначають приналежність до керівного класу за концепцією Г. Моски?
5. Що таке кокус?
6. У чому полягає психоаналітична складова теорії політичних еліт В. Парето?
7. Що таке рецидуси?
8. Що таке деривації?
9. Яку класифікацію політичних еліт запропонував В. Парето?
10. Розкрийте сутність концепції циркуляції еліт.
11. Порівняйте основні положення теорій Г. Моски і В. Парето.
12. Розкрийте сутність «залізного закону олігархії».
13. Чи можлива справжня демократія за вченням М. Острогорського?

Семінар 6. Сучасні теорії політичних еліт

План

1. Неоелітизм як напрям сучасної елітології:
 - консервативний неоелітизм;
 - демократичний елітизм;
 - секторальний елітизм;
 - технократичні теорії еліт.
2. Плюралістичні теорії еліт:
 - радикальний та поміркований плюралізм;
 - теорія поліархії Р. Даля;
 - концепція селективної поліархії Дж. Сарторі.
3. Неомарксизм та вчення елітологів лівої орієнтації.
4. Корпоративізм і неокорпоративізм.
5. Мережевий підхід і теорії політико-управлінських мереж.

Література

Основна література

1. Ашин Г. К. Курс истории элитологии: учебное пособие. Москва: МГИМО, 2003. 302 с.
2. Ашин Г. К., Кравченко С. А., Лозанский Э. Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий. Москва: Экзамен, 2001. 608 с.
3. Даль Р. А. Полиархическая демократия. *Теория и практика демократии. Избранные тексты*: сб. / Центр исслед. постиндустриального общества; сост. Р. Даль, И. Шапиро, Х. А. Чейбуб; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. Москва: Ладомир, 2006. С. 40–44.
4. Кирилук Ф. М. Новітня політологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Центр учбової л-ри, 2009. 564 с.
5. Сморгунув Л. В. Сетевой подход к политике и управлению. *Полис*. 2001. № 3. С. 103–112.
6. Теория политики: учебное пособие / под ред. Б. А. Исаева. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 464 с.
7. Хигли Дж. Демократия и элиты: лекция. *Русские чтения*. 2006. 20 октября. URL: <http://www.inop.ru/files/Higley.doc>
8. Шмиттер Ф. Неокорпоративизм. *Электронная библиотека «Гумер»*. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/34.php

Додаткова література

1. Назарчук А. В. Сетевое общество и его философское осмысление. *Вопросы философии*. 2008. № 7. С. 61–75.

2. Ожиганов Э. Н. Концепция «демократического элитизма» в современной буржуазной политологии США. *Правоведение*. 1975. № 6. С. 90–96.
3. Сартори Дж. Вертикальная демократия. *Полис*. 1993. № 2. С. 80–89.
4. Елизаров В. П. Элитистская теория демократии и современный российский политический процесс. *Полис*. 1999. № 1. С. 72–78.
5. Менли Дж. Ф. Неоплюрализм: анализ двух видов плюрализма с позиций классовой теории. *Теория и практика демократии. Избранные тексты: сб. / Центр исслед. постиндустриального общества; сост. Р. Даль, И. Шапиро, Х. А. Чейбуб; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. Москва: Ладомир, 2006. С. 325–335.*
6. Дай Т. Р. Элиты не должны костенеть. Рекрутирование элит. *Русский журнал*. 2009. 1 марта. URL: <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/Elity-ne-dolzheny-kostenet>
7. Короткий оксфордський політичний словник / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 789 с.
8. Крыштановская О. В. Современные концепции политической элиты и российская практика. *Мир России*. 2004. № 4. С. 3–39.
9. Танчер В. В. Теории неолитизма в свете демократической трансформации и украинские реалии. *Социс*. 1999. № 10. С. 16–26.
10. Хигли Дж., Пакульский Я. Смена элиты и лидеров в либеральных демократиях. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 1. С. 67–84.

Контрольні питання

1. У чому полягають основні ідеї неолітизму?
2. Назвіть та охарактеризуйте основні напрями неолітистських теорій.
3. Назвіть представників неолітизму.
4. Що таке секторальний елітизм?
5. Що таке технократія?
6. Визначте основні положення плюралістичних теорій.
7. Які напрями плюралістичних теорій існують?
8. Що таке вето-група?
9. Який суспільно-політичний порядок називається поліархією?
10. Що таке селективна поліархія?
11. Як тлумачать проблему політичних еліт неомарксистичні та елітологи лівої орієнтації?
12. У чому полягають головні ідеї корпоративізму і неокорпоративізму?
13. Які теорії політико-управлінських мереж ви знаєте? Викладіть основні ідеї цих теорій.

Семінар 7. Системи рекрутування політичних еліт і лідерів

План

1. Основні засоби оновлення політичної еліти і лідерів.
2. Системи рекрутування еліт:
 - система гільдій;
 - антрепренерська система.
3. Поняття бар'єрів (фільтрів) та каналів рекрутування.
4. Особливості рекрутування політичних еліт і лідерів в Україні.

Література

Основна література

1. Ашин Г. Зміна еліт. *Незалежний культурологічний часопис «І»: У пошуках втрачених еліт*. 2006. № 45. С. 174–183.
2. Ашин Г. К. Формы рекрутирования политических элит. *Общественные науки и современность*. 1998. № 3. С. 85–96.
3. Гаман-Голутвина О. В. Политическая элита – определение основных понятий. *Полис*. 2000. № 3. С. 97–103.
4. Пахарев А. Д. Политические элиты современной Украины: каналы рекрутирования. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 1 (45). С. 27–36.
5. Пахарев А. Д. Формирование политических элит и лидеров в условиях парламентаризма и многопартийности. *Вісник Донецького ун-ту*. Сер. Б: Гуманітарні науки. 2000. № 2. С. 263–267.
6. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: Парламентське вид-во, 2010. 336 с.

Додаткова література

1. Ашин Г. К., Кравченко С. А., Лозанский Э. Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий. Москва: Экзамен, 2001. 608 с.
2. Кононенко Н. В. Механізм формування та шляхи інституалізації сучасної української еліти. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2007. Вип. 36: Курасівські читання – 2007: Влада і сусп-во в сучасній Україні: механізми взаємодії. С. 295–299.
3. Новакова О. В. Політична еліта України: проблема демократичної консолідації. *Політичний менеджмент*. 2007. Спец. вип. (вересень). URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=74&c=1740>
4. Обушний М. І. Політичні партії у формуванні національних еліт. *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: зб. наук. пр.* / Нац. акад. наук України,

- Ин-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України та ін. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. Т. 2. С. 143–146.
5. Пахарев А. Д. Політико-управлінська еліта України: шляхи становлення, тенденції розвитку. *Політичний менеджмент*. 2008. Спец. вип. (серпень). URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=88&c=2176>
 6. Пахарев А. Д. Проблеми формування політичних еліт у маргіналізованому суспільстві: український вимір. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2007. Вип. 36: Курасівські читання – 2007: Влада і сусп-во в сучасній Україні: механізми взаємодії. С. 276–284.
 7. Хигли Дж., Пакульский Я. Смена элиты и лидеров в либеральных демократиях. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 1. С. 67–84.

Контрольні питання

1. Назвіть основні засоби оновлення політичних еліт і лідерів.
2. Що таке кооптація?
3. Які ви знаєте системи рекрутування еліт?
4. Охарактеризуйте систему гільдій.
5. Охарактеризуйте антрепренерську систему.
6. Що таке бар'єри (фільтри) рекрутування?
7. Що таке селекторат?
8. Чим ресептивний критерій відбору еліт і лідерів відрізняється від ресептивного?
9. У чому полягають особливості рекрутування політичної еліти і лідерів в Україні? Дайте розгорнуту відповідь.

Семінар 8. Типології політичних еліт і лідерів

План

1. Типології політичної еліти.
2. Типології політичного лідерства:
 - типологія політичного лідерства М. Вебера;
 - поняття іміджу політичного лідера;
 - типологія лідерства М. Германн;
 - типологія лідерів за психологічними типами;
 - поняття стилю політичного лідерства;
 - типології лідерів за стилями поведінки;
 - типологія політичного лідерства К. Годжкінсона;
 - типологія лідерства Р. Такера;
 - інші типології політичного лідерства.

Література

Основна література

1. Абашкина Е. Б., Косолапова Ю.Н. О теориях лидерства в современной политической психологии. *США: экономика, политика, идеология*. 1993. № 4. С. 13–21.
2. Ашин Г. К., Кравченко С. А., Лозанский Э. Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий. Москва: Экзамен, 2001. 608 с.
3. Кудряшова Е. В. Лидер и лидерство. Исследование лидерства в современной западной общественно-политической мысли. Архангельск: Изд-во Поморского международ. пед. ун-та, 1996. 256 с.
4. Мухаев Р. Т. Политология: учеб. для студентов юрид. и гуманитар. факультетов. Москва: ПРИОР, 2002. 432 с.
5. Ольшанский Д. В. Политическая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 576 с.
6. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. Киев: Знание Украины, 2001. 270 с.
7. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: Парламентське вид-во, 2010. 336 с.
8. Теория политики: учебное пособие / под ред. Б. А. Исаева. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 464 с.
- 9.

Додаткова література

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. Москва: Серебряные нити, 2001. 416 с.

2. Блондель Ж. Политическое лидерство: путь к всеобъемлющему анализу. Москва, 1992. 135 с.
3. Волобуева М. М. Философия харизматического лидерства и ее имплицитность в поле гуманитарного знания. *Философия*. 2003. Т. 35. Вып. 1. С. 69–73.
4. Имидж лидера. Психологическое пособие для политиков / под ред. Е. В. Егоровой-Гантман. Москва: Общ-во «Знание», 1994. 264 с.
5. Московичи С. Век толп. Москва: Центр психологии и психотерапии, 1996. 478 с.
6. Пахарев А. Теоретичні основи політичного лідерства в сучасній політичній науці. *Політичний менеджмент*. 2006. Спец. вип. (вересень). С. 22–29.
7. Политическая психология: учебное пособие для вузов / под общ. ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева. Москва: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 858 с.
8. Херманн М. Дж. Стили лидерства в формировании внешней политики. Полис. 1991. № 1. С. 91–98.
9. Юнг К. Г. Психологические типы. Санкт-Петербург: Азбука, 2001. 732 с.

Контрольні питання

1. Назвіть відомі вам типології політичних еліт.
2. Що таке контреліта?
3. Чим закрита еліта відрізняється від відкритої?
4. Які рівні політичної еліти існують?
5. Наведіть типологію політичної еліти за функціональним критерієм.
6. Що таке харизма?
7. У чому полягає типологія лідерства М. Вебера? Який критерій було покладено в її основу?
8. Назвіть різновиди політичного лідерства за М. Германн.
9. Визначте поняття іміджу політичного лідера.
10. Охарактеризуйте основні психологічні типи політичних лідерів.
11. Що таке стиль політичного лідерства?
12. Які типології політичного лідерства за критерієм стилю Ви знаєте?
13. Що таке формальне і неформальне лідерство?
14. Які типи політичного лідерства виокремив К. Годжкінсон?
15. Що таке директивне і підтримуюче лідерство?

Семінар 9. Становлення та розвиток політичних еліт і лідерства в незалежній Україні

План

1. Основні фактори і джерела становлення політичних еліт і лідерства в Україні.
2. Поняття і структура радянської номенклатури.
3. Етапи становлення української політичної еліти.
4. Специфічні риси сучасної української політичної еліти і лідерства.
5. Роль політичної еліти і лідерства у процесі політичної модернізації в Україні.

Література

Основна література

1. Ашин Г. Зміна еліт. *Незалежний культурологічний часопис «І»: У пошуках втрачених еліт*. 2006. № 45. С. 174–183.
2. Дергульян Г. Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение. *Полис*. 2000. № 3. С. 18–30.
3. Крыштановская О. В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту. *Общественные науки и современность*. 1995. № 1. С. 51–65.
4. Мясников О. Г. Смена правящих элит: «консолидация» или «вечная схватка»? *Полис*. 1993. № 1. С. 52–60.
5. Пастухов В. Б. От номенклатуры к буржуазии: «новые русские». *Полис*. 1993. № 2. С. 49–56.
6. Пахарев А. Д. Формирование политических элит и лидеров в условиях парламентаризма и многопартийности. *Вісник Донецького ун-ту*. Сер. Б: Гуманітарні науки. 2000. № 2. С. 263–267.
7. Хигли Дж., Пакульский Я. Смена элиты и лидеров в либеральных демократиях. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 1. С. 67–84.

Додаткова література

1. Горбач Д. Еволюція української політичної еліти: від партійних босів до босів великого бізнесу. *Наукові записки Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія»*. 2003. Т. 22. Ч. 2: Суспільні науки. С. 196–200.
2. Зеленько Г. Фактори формування політичного класу в країнах Центрально-Східної Європи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 1 (45). С. 164–176.
3. Кононенко Н. В. Механізм формування та шляхи інституалізації сучасної української еліти. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2007. Вип. 36: Курасівські

- читання – 2007: Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. С. 295–299.
4. Рудич Ф. М. Політичне лідерство на пострадянському просторі: методологічний контекст. *Політичний менеджмент*. 2006. Спец. вип. (вересень). С. 5–13.
 5. Рябошапка С. Синдром фінансово-промислових груп: многословное умолчание. *Зеркало недели*. 1994. № 8 (8) (26 листопада – 2 грудня).
 6. Такер Р. Проблемы политического лидерства в советском обществе. *Общественные науки*. 1989. № 5. С. 51–65.
 7. Тощенко Ж. Т. Еліта? Клань? Касты? Клики? Как называть тех, кто правит нами? *Социс*. 1999. № 11. С. 123–133.
 8. Траверсе О. «Правлячий клас» на початковому етапі демократичних змін в українському соціумі. *Політичний менеджмент*. 2008. Спец. вип. (серпень). URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=88&c=2182>

Контрольні питання

1. Назвіть основні фактори і джерела елітотворчих процесів в Україні.
2. Що таке радянська номенклатура?
3. З яких сегментів складалася радянська номенклатура?
4. Які інституційні та кадрові зміни відбулися в СРСР наприкінці 1980-х рр.?
5. Назвіть та охарактеризуйте основні етапи вітчизняного елітотворення.
6. Яку роль зіграли фінансово-промислові групи у становленні політичної еліти незалежної України?
7. У чому полягає сутність феномена постноменклатурної олігархії?
8. Яку роль зіграли лідери національно-демократичного руху у становленні сучасної української політичної еліти?
9. Які специфічні риси властиві українській політичній еліті та лідерам?
10. Що таке клан?
11. У чому сутність поняття клієнтелізму?
12. У чому полягають негативні наслідки фрагментації політичних еліт?
13. Що таке гібридний режим? Що таке «фасадна» демократія? Що таке електоральна демократія?
14. Охарактеризуйте роль політичної еліти і лідерства в процесі політичної модернізації.

ПИТАННЯ ДО МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

МОДУЛЬ А

1. Елітологія як політологічна дисципліна.
2. Понятійно-категоріальний апарат елітології.
3. Поняття політичної еліти. Етимологія терміну.
4. Поняття політичного, панівного й керівного класу.
5. Проблема співвідношення понять «політична еліта», «керівний клас», «політичний клас», «панівний клас».
6. Функції політичної еліти.
7. Поняття політичного лідерства.
8. Функції політичного лідерства.
9. Учення Конфуція про «благородного чоловіка».
10. Уявлення Платона про сутність політичної еліти і лідерства.
11. Учення Аристотеля про природу політичної еліти і лідерства.
12. Трансформація поглядів на політичну еліту і лідерство в ученні Н. Макіавеллі.
13. Панівна еліта і лідерство в політично-філософських доктринах Нового часу.
14. Політична еліта і лідерство в соціально-політичних утопіях Нового часу.
15. Концепція Ф. Ніцше про «надлюдину».
16. Елітаристське вчення Х. Ортеги-і-Гассета.
17. Концепції бюрократичної еліти і легітимного лідерства М. Вебера.
18. Марксистська теорія панівного класу.
19. Ціннісний підхід до розуміння сутності політичної еліти. Поняття аристократії та меритократії.
20. Альтиметричний та меритократичний критерії визначення еліти.
21. Структурно-функціональний підхід до визначення політичної еліти.
22. Поняття аскриптивного та ресептивного статусу.
23. Метод позиційного аналізу у визначенні політичної еліти.
24. Дослідження політичної еліти методом репутаційного аналізу.
25. Десизійний аналіз у дослідженні політичної еліти.
26. Теорія рис.
27. Мотиваційні теорії лідерства.
28. Політичне лідерство з позицій психоаналізу.
29. Теорії «очікування – взаємодії».
30. Гуманістичні теорії лідерства.
31. Теорії обміну.
32. Теорія ситуаційного аналізу.
33. Теорія конститuentів.
34. Інтегративні теорії лідерства.
35. Елітизм як напрям політичної думки. Класичний елітизм.
36. Теорія керівного класу Г. Моски.
37. Психоаналітична концепція політичної еліти В. Парето.

38. Циркуляція еліт як закономірність соціально-політичного розвитку.
39. Теорія партійної еліти Р. Міхельса. «Залізний закон олігархії».
40. Концепція керівної меншості М. Острогорського.

МОДУЛЬ Б

1. Консервативний неоелітизм.
2. Демократичний елітизм.
3. Секторальний елітизм.
4. Технократичні теорії еліт.
5. Пліуралістичні теорії еліт.
6. Теорія поліархії Р. Даля.
7. Концепція селективної поліархії Дж. Сарторі.
8. Неомарксизм та погляди елітологів лівої орієнтації.
9. Корпоративізм і неокорпоративізм.
10. Теорії політико-управлінських мереж.
11. Типи політико-управлінських мереж.
12. Основні засоби оновлення політичної еліти і лідерів.
13. Система гільдій.
14. Антрепренерська система.
15. Поняття бар'єрів (фільтрів) рекрутування.
16. Аскриптивний та ресептивний критерії відбору.
17. Канали рекрутування політичної еліти і лідерів.
18. Особливості рекрутування політичних еліт і лідерів в Україні.
19. Типи політичних еліт.
20. Поняття закритої та відкритої політичної еліти.
21. Консолідовані та фрагментовані політичні еліти.
22. Рівні політичної еліти.
23. Функціональна типологія політичної еліти.
24. Загальнонаціональна та регіональні політична еліта.
25. Традиційні та сучасні політичні еліти.
26. Керівна еліта і контреліта.
27. Типологія лідерства М. Вебера.
28. Поняття іміджу політичного лідера. Типологія лідерів за критерієм іміджу.
29. Типологія лідерів за психологічними типами.
30. Типологія лідерства Дж. Барбера.
31. Типологія лідерства К. Годжкінсона.
32. Поняття та різновиди стилів політичного лідерства.
33. Типологія лідерства Р. Ч. Такера.
34. Типологія політичного лідерства за ступенем інституціоналізації.
35. Типологія лідерства за методами керівництва.
36. Джерела і фактори становлення нової української еліти і лідерства.
37. Поняття і структура радянської номенклатури.
38. Особливості та етапи формування політичної еліти і лідерства в незалежній Україні.
39. Специфічні риси української політичної еліти і лідерства.
40. Роль еліти і лідерства у процесі політичної модернізації в Україні.

ТЕСТИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Політична еліта – це:

1) меншість, що володіє переважною більшістю ресурсів влади і безпосередньо бере участь у процесі прийняття політичних рішень або здійснює вирішальний вплив на нього;

2) група осіб, що має інтелектуальну і моральну зверхність над «масою»;

3) вищі службовці в системі бюрократичного управління.

2. Керівній еліті завжди властиві такі риси:

1) вищий інтелектуальний потенціал;

2) високий моральний рівень;

3) великий обсяг владних повноважень;

4) професіоналізм.

3. Утворення, метою яких є здійснення впливу на державні органи влади в бажаному для себе напрямку, – це:

1) політичні партії;

2) профспілки;

3) лобі;

4) політичні рухи.

4. Опозиційну еліту також називають:

1) протоеліта;

2) субеліта;

3) контреліта.

5. Система гільдій характеризується наступними рисами:

1) особиста відданість керівництву та політична лояльність як головні критерії відбору;

2) висока ступінь інституціоналізації відбору, наявність численних формальних вимог для посідання посад;

3) широке коло селекторату;

4) високий рівень конкуренції;

5) існування бюрократичної ієрархії, повільний, поступовий шлях до вищих щаблів влади.

6. Керівна еліта – це:

1) об'єднання індивідів на основі спільних інтересів, які прагнуть впливати (тиснути) на державні політичні інститути з метою забезпечення найбільш сприятливих для себе рішень;

2) неоднорідна соціальна група, яка посідає привілейоване становище в суспільстві, має владу і можливість впливати на суспільство;

3) обмежена кількість примусових, ієрархічно структурованих і функціонально диференційованих груп інтересів;

4) постійний пріоритетний вплив з боку певної особи на суспільство, політичну організацію або велику соціальну групу.

7. Чиє становище в політичній системі є більш стабільним?

- 1) політичної еліти;
- 2) бюрократії.

8. Політичним елітам у демократичних системах властиві такі риси:

- 1) плюралізм;
- 2) конкуренція;
- 3) клієнтелізм;
- 4) відкритість;
- 5) монополізм;
- 6) опора на силові методи владарювання.

9. Хто сформулював «залізний закон олігархічних тенденцій»?

- 1) В. Парето;
- 2) М. Вебер;
- 3) Р. Міхельс;
- 4) Г. Моска.

10. Хто є автором концепції бюрократичної еліти?

- 1) В. Парето;
- 2) М. Вебер;
- 3) Р. Міхельс;
- 4) Г. Моска.

11. Хто з учених є одним із перших засновників теорії еліт?

- 1) Т. Гоббс;
- 2) Г. Моска;
- 3) А. де Токвіль;
- 4) М. Вебер.

12. Оберіть визначення поняття «політичний клас»:

- 1) машина для пригнічення одного класу іншим, щоб тримати в підкоренні інші підлеглі класи;
- 2) вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, зосереджують у своїх руках реальну владу або прагнуть до неї;
- 3) авангардна частина панівного класу;
- 4) керівництво політичної партії.

13. Хто з цих учених визначав панівну меншість як керівний клас?

- 1) Г. Моска;
- 2) В. Парето;
- 3) Р. Міхельс;
- 4) М. Острогорський.

14. Визначте відповідність:

- 1) Р. Міллс;
 - 2) В. Парето;
 - 3) Г. Моска.
- а) «Трактат із загальної соціології»;
б) «Владна еліта»;

в) «Керівний клас».

15. Що таке геронтократія?

- 1) влада наймудріших;
- 2) влада найстаріших;
- 3) влада найкращих;
- 4) влада найталановитіших;
- 5) влада найзнатніших.

16. У деякому суспільстві існують авторитетні, здатні до управлінської діяльності люди, яким чинна влада та бар'єри рекрутування перекрили шляхи до державних посад. Незважаючи на це, вони продовжують боротися за владу.

Ці люди називаються:

- 1) адміністративна еліта;
- 2) протоеліта;
- 3) псевдоеліта;
- 4) контреліта;
- 5) антиеліта.

17. Що таке меритократія?

- 1) влада наймудріших;
- 2) влада найстаріших;
- 3) влада найкращих;
- 4) влада найталановитіших;
- 5) влада найзнатніших.

18. До складу політичної еліти входять:

- 1) керівники регіональних органів влади;
- 2) особи, які приймають найважливіші політичні рішення;
- 3) професійні співробітники суспільно-політичних організацій;
- 4) усі варіанти вірні.

19. Що таке аристократія?

- 1) влада наймудріших;
- 2) влада найстаріших;
- 3) влада найкращих;
- 4) влада найталановитіших;
- 5) влада найзнатніших.

20. Що таке циркуляція політичних еліт?

- 1) оновлення і заміна старої еліти новою, більш здібною і талановитою;
- 2) механізм формування еліти;
- 3) адміністративний відбір до еліти нових членів;
- 4) перетворення соціальних почуттів і очікувань на політичні вимоги.

21. Рекрутування політичної еліти – це:

- 1) оновлення і заміна старої еліти новою, більш здібною і талановитою;
- 2) механізм формування еліти;
- 3) адміністративний відбір до еліти нових членів;
- 4) цілеспрямований вплив груп інтересів на органи влади з метою реалізації власних цілей.

22. Процес взаємодії між людьми, коли наділені реальною владою авторитетні особи здійснюють легітимний вплив на суспільство та реалізують інтереси громадян, що добровільно віддають їм частину своїх політико-владних повноважень і прав, має місце в:

- 1) демократичній державі;
- 2) тоталітарній державі;
- 3) авторитарній державі;
- 4) монархічній державі.

23. Артикуляція інтересів як функція політичного лідерства – це:

1) трансформація потреб і бажань громадян у конкретні, чіткі вимоги до влади і політичної системи;

2) узгодження, поєднання спільних або близьких потреб, інтересів і вимог громадян, їх ієрархізація та формування загальногрупових цілей;

3) демократична процедура узгодження інтересів, які представляють великі організації фірми, асоціації;

4) цілеспрямований вплив груп інтересів на органи влади з метою реалізації власних цілей.

24. Агрегування інтересів як функція політичного лідерства – це:

1) трансформація потреб і бажань громадян у конкретні, чіткі вимоги до влади і політичної системи;

2) узгодження, поєднання спільних або близьких потреб, інтересів і вимог громадян, їх ієрархізація та формування загальногрупових цілей;

3) демократична процедура узгодження інтересів, які представляють великі організації фірми, асоціації;

4) цілеспрямований вплив груп інтересів на органи влади з метою реалізації власних цілей.

25. Автором учення про «благородного чоловіка» є:

- 1) Мен-цзи;
- 2) Лао-цзи;
- 3) Конфуцій;
- 4) Шень Бухай;
- 5) Платон.

26. Форму правління, де влада належить військовій еліті, Платон називав:

- 1) олігархією;
- 2) тимократією;
- 3) аристократією;
- 4) поліархією.

27. Що таке політія за визначенням Аристотеля?

- 1) одноосібне правління;
- 2) правління меншості;
- 3) влада більшості.

28. Хто є автором висловлювання: «Государ, який діє грубою силою, подібно до тварин, повинен поєднувати у собі якості лева і лисиці»?

- 1) Дж. Локк;

- 2) Н. Макіавеллі;
- 3) Фома Аквінський;
- 4) В. Парето.

29. Сифогранти – це виборні посадовці, які існують в утопії:

- 1) Ф. Бекона;
- 2) Н. Макіавеллі;
- 3) Т. Кампанелли;
- 4) Т. Мора;
- 5) Т. Гоббса.

30. Т. Гоббс вважав найкращою формою правління:

- 1) аристократію;
- 2) олігархію;
- 3) демократію;
- 4) дуалістичну монархію;
- 5) абсолютну монархію.

31. Хто з філософів вважав, що суспільством повинна управляти інтелектуальна еліта?

- 1) Р. Бекон;
- 2) Н. Макіавеллі;
- 3) А. Сен-Симон;
- 4) Ф. Бекон;
- 5) Т. Гоббс.

32. Автором концепції «надлюдини», яка знаходиться «по той бік добра і зла», є:

- 1) Н. Макіавеллі;
- 2) Ф. Ніцше;
- 3) К. Маркс;
- 4) В. Парето.

33. Концепція трьох форм легітимного панування (лідерства) – традиційного, харизматичного і легального – належить:

- 1) Платону;
- 2) Ж.-Ж. Руссо;
- 3) М. Веберу;
- 4) Г. Алмонду.

34. Визначте відповідність:

- а) позиційний аналіз;
- б) репутаційний аналіз;
- в) десизійний аналіз.

1. До політичної еліти належать особи, які посідають найвищі офіційні посади в органах державної влади.

2. Політична еліта – це згуртована меншість, яка зосереджує у своїх руках основні ресурси влади і бере безпосередню участь у процесі підготовки і прийняття найважливіших стратегічних рішень або суттєво впливає на цей процес.

3. До політичної еліти належать особи, які, згідно з експертними опитуваннями та рейтингами, мають найбільший політичний вплив.

35. Установіть відповідність:

- а) теорія конститuentів;
- б) теорія ситуаційного аналізу;
- в) психоаналітична теорія;
- г) теорія рис.

- 1. Лідер – це людина з певним набором рис характеру.
- 2. Лідер прагне до влади, щоб компенсувати неможливість нормальної реалізації психічної енергії.
- 3. Політичне лідерство – це функція ситуації.
- 4. В основі політичного лідерства – очікування послідовників щодо реалізації їхніх інтересів.

36. Визначте характерні риси типів лідерства:

- а) традиційне;
- б) харизматичне;
- в) раціонально-легальне.

- 1. Діяльність у межах визначених норм та інститутів.
- 2. Орієнтація на правила та звичаї, що склалися.
- 3. Прагнення до «великих» цілей.
- 4. Орієнтація на раціональні цілі.
- 5. Орієнтація на радикальну зміну чинної політичної системи.
- 6. Орієнтація на збереження чинних суспільно-політичних відносин.
- 7. Орієнтація на дотримання законності та правопорядку.

37. Корпоративізм – це:

- 1) демократична система узгодження інтересів, які виражаються через інститути, організації, асоціації;
- 2) функціонування корпорацій під жорстким контролем держави та в чітко окреслених державою межах;
- 3) обмежена кількість примусових, ієрархізованих, функціонально диференційованих груп інтересів;
- 4) об'єднання індивідів на ґрунті спільних інтересів з метою тиску на інститути влади для забезпечення прийняття бажаних для себе рішень.

38. Неокорпоративізм – це:

- 1) демократична система узгодження інтересів, які виражаються через інститути, організації, асоціації;
- 2) функціонування корпорацій під жорстким контролем держави та в чітко окреслених державою межах;
- 3) обмежена кількість примусових, ієрархізованих, функціонально диференційованих груп інтересів;
- 4) об'єднання індивідів на ґрунті спільних інтересів з метою тиску на інститути влади для забезпечення прийняття бажаних для себе рішень.

39. Бюрократичний корпоративізм – це:

- 1) демократична система узгодження інтересів, які виражаються через інститути, організації, асоціації;
- 2) функціонування корпорацій під жорстким контролем держави та в чітко окреслених державою межах;

3) обмежена кількість примусових, ієрархізованих, функціонально диференційованих груп інтересів;

4) об'єднання індивідів на ґрунті спільних інтересів з метою тиску на інститути влади для забезпечення прийняття бажаних для себе рішень.

40. Що таке кооптація?

1) переміщення частини еліти до неелітних верств і одночасне поповнення еліти найбільш талановитими та гідними представниками з нижчих прошарків;

2) трансформація соціальних почуттів і потреб в конкретні політичні вимоги;

3) процес узгодження інтересів із наступним формуванням загальногрупових цілей;

4) поповнення складу органів влади без проведення нових виборів, вольове, адміністративне введення нових членів до його складу.

41. Яка з наведених дефініцій є визначенням політичного лідерства?

1) соціальна група, яка має привілейоване становище в суспільстві, володіє владою і здійснює постійний вплив на суспільство;

2) цілеспрямований вплив груп тиску на органи влади з метою реалізації інтересів;

3) сталий і суттєвий вплив з боку певної особи на суспільство, політичну організацію або соціальну групу.

42. Індивідуальні якості та суб'єктивна здатність особи виконувати лідерські функції лежать в основі такого типу лідерства:

1) формального;

2) неформального;

3) раціонально-легального.

43. Визначте відповідність між стилем лідерства і ознаками:

а) авторитарний стиль;

б) демократичний стиль;

в) ліберальний стиль.

1. Колегіальний спосіб прийняття рішень і контроль за їх виконанням з боку лідера.

2. Підлеглим надається свобода дій і лідер майже не втручається у процес роботи групи.

3. Лідер приймає рішення одноосібно.

44. В основі якого типу лідерства лежать віра та почуття?

1) раціонально-легального;

2) традиційного;

3) харизматичного.

45. Клієнтелізм – це:

1) особливий тип непублічних і неофіційних стосунків, які базуються на взаємних послугах і характеризуються неформальністю, особистою залежністю, солідарністю, персональністю та відсутністю дружніх або родинних зв'язків;

2) орієнтовані на конкретну особистість утворення, які характеризуються неформальними стосунками внутрішньогрупової солідарності та взаємодопомоги, вираженою ієрархічністю, відсутністю фіксованих посад і членства, наявністю

певних неформальних правил внутрішньогрупової поведінки та спільністю інтересів;

3) співтовариство, що інтегрує «своїх» людей на основі взаємної довіри і готовності заради «спільної справи» знехтувати моральними і правовими нормами стосовно інших громадян.

46. Якій теорії відповідає вислів Ж.Блонделя: «...Лідер – частина середовища; він не здатен відокремити себе від нього. Лідер дихає певним «повітрям», і це робить лідера постійно залежним від того, що середовище пропонує, підказує і навіть диктує?»

- 1) теорії рис;
- 2) ситуаційній теорії;
- 3) мотиваційній теорії.

47. Лідер виконує функцію забезпечення зв'язків між державними, політичними інститутами та громадянами. Як називається ця функція?

- 1) інтегративна;
- 2) інструментальна;
- 3) комунікативна.

48. За психологічними характеристиками виокремлюють такі типи лідерства:

- 1) активно-позитивний, активно-негативний, пасивно-позитивний, пасивно-негативний;
- 2) консервативний, реформістський, революційний;
- 3) параноїдальний, демонстративний, компульсивний, депресивний, шизоїдний;
- 4) формальний, неформальний.

49. Хто розумів лідерство як «волю до влади»?

- 1) Н. Макіавеллі;
- 2) Т. Гоббс;
- 3) Ф. Ніцше;
- 4) Е. Фромм;
- 5) Ж. Сорель.

50. Меншість, яка володіє переважною більшістю владних ресурсів і безпосередньо бере участь у процесі прийняття політичних рішень або здійснює вирішальний вплив на нього, – це:

- 1) духовна еліта;
- 2) економічна еліта;
- 3) партійна еліта;
- 4) політична еліта;
- 5) інформаційна еліта.

51. Чи вірні наступні судження?

а) формування політичної еліти у традиційних політичних системах здійснюється шляхом просування вихідців із будь-яких соціальних прошарків завдяки високій конкуренції та значимості особистих якостей;

б) формування політичної еліти в демократичних політичних системах здійснюється вузьким колом найвищих посадовців.

- 1) Вірно тільки А;
- 2) вірно тільки Б;
- 3) вірні обидва судження;
- 4) обидва судження невірні.

52. Визначте відповідність видів еліти та її представників:

- а) партійна еліта;
- б) економічна еліта;
- в) дипломатична еліта;
- г) адміністративна еліта;
- д) політична еліта;
- е) інформаційна еліта.

- 1) посли;
- 2) власники ЗМІ;
- 3) міністри;
- 4) партійні лідери;
- 5) банкіри;
- 6) депутатський корпус.

53. За критерієм ставлення лідера до базового міфу виокремлюють такі типи лідерства:

- 1) активно-позитивний, активно-негативний, пасивно-позитивний, пасивно-негативний;
- 2) лідери-консерватори, лідери-реформісти, лідери-революціонери;
- 3) параноїдальний, демонстративний, компульсивний, депресивний, шизоїдний;
- 4) формальний, неформальний.

54. Лідерство, що ґрунтується на авторитеті, називається:

- 1) формальне;
- 2) неформальне;
- 3) раціонально-легальне;
- 4) харизматичне;
- 5) традиційне;
- 6) авторитарне.

55. Хто автор вислову: «Історія – це кладовище аристократій»?

- 1) Г. Моска;
- 2) В. Парето;
- 3) М. Острогорський;
- 4) Р. Міхельс.

56. Антрепренерська система рекрутування характеризується:

- 1) закритістю;
- 2) високим рівнем конкуренції;
- 3) численним селектором;
- 4) обмеженістю бази рекрутування;
- 5) відкритістю;
- 6) великою кількістю бар'єрів рекрутування;
- 7) аскриптивним критерієм відбору;

- 8) виборністю основних органів влади;
- 9) ресептивним критерієм відбору;
- 10) обмеженою кількістю бар'єрів рекрутування.

57. Згідно з аскриптивним критерієм:

- 1) елітний або лідерський статус обумовлюється приписаними або успадкованими чинниками, тобто тими, які не пов'язані з особистими заслугами індивіда;
- 2) місце в суспільно-політичній ієрархії залежить від наявності економічного капіталу;
- 3) елітний та лідерський статус обумовлюється особистими досягненнями та здібностями індивіда.

58. Згідно з ресептивним критерієм:

- 1) елітний або лідерський статус обумовлюється особистими досягненнями та здібностями індивіда;
- 2) елітний або лідерський статус обумовлюється приписаними або успадкованими чинниками, тобто тими, які не пов'язані з особистими заслугами індивіда;
- 3) місце в суспільно-політичній ієрархії залежить від наявності економічного капіталу.

59. За критерієм іміджу виокремлюють такі типи лідерства:

- 1) загальнонаціональний, класовий, партійний;
- 3) традиційний, раціонально-легальний, харизматичний;
- 4) лідер-пожежник, лідер-прапороносець, лідер-торговець, лідер-служитель;
- 5) авторитарний, демократичний, ліберальний.

60. За критерієм стилю виокремлюють такі типи лідерства:

- 1) активно-позитивний, активно-негативний, пасивно-позитивний, пасивно-негативний;
- 2) лідери-консерватори, лідери-реформісти, лідери-революціонери;
- 3) параноїдальний, демонстративний, компульсивний, депресивний, шизоїдний;
- 4) формальний, неформальний.

61. Кліка – це:

- 1) особливий тип неpubлічних і неофіційних стосунків, які базуються на взаємних послугах і характеризуються неформальністю, особистою залежністю, солідарністю, персональністю та відсутністю дружніх або родинних зв'язків;
- 2) орієнтовані на конкретну особистість утворення, які характеризуються неформальними стосунками внутрішньогрупової солідарності та взаємодопомоги, вираженою ієрархічністю, відсутністю фіксованих посад і членства, наявністю певних неформальних правил внутрішньогрупової поведінки та спільністю інтересів;
- 3) співтовариство, що інтегрує «своїх» людей на основі взаємної довіри і готовності заради «спільної справи» знехтувати моральними і правовими нормами стосовно інших громадян.

62. Чи вірні наступні судження?

- а) гарантією проти деградації політичної еліти є демократичні вибори;

б) гарантією проти деградації політичної еліти є її закритість.

- 1) Вірно тільки А;
- 2) вірно тільки Б;
- 3) вірні обидва судження;
- 4) обидва судження не вірні.

63. У певній державі влада політичного лідера узаконена встановленими нормами права, заснована на визнаних суспільством конституційних принципах і підкріплюється діяльністю відповідних інститутів. Яка додаткова інформація дозволить зробити висновок про те, що в цій державі існує раціонально-легальне політичне лідерство?

- 1) віра мас у встановлений порядок речей;
- 2) віра мас в особливі екстраординарні здібності політичного лідера;
- 3) лідерство ґрунтується на успадкуванні влади;
- 4) засадами підпорядкування лідеру є переконання більшості громадян у «корисності» даної влади для реалізації їхніх потреб та інтересів.

64. Наведені нижче терміни, за винятком одного, пов'язані з політичною елітою. Вкажіть на зайвий термін.

- 1) влада;
- 2) вплив;
- 3) управління;
- 4) маргінал;
- 5) політичне рішення;
- 6) ресурси влади.

65. Автором теорії «поширеного очікування» є:

- 1) М. Еванс;
- 2) Р. Стогділл;
- 3) Д. Мак-Грегор;
- 4) Ж. Сорель.

66. Установіть відповідність між ознаками лідерства та його типами:

- 1) віра;
 - 2) патріархальні або станові норми;
 - 3) звичка;
 - 4) раціональні правила;
 - 5) виняткові якості лідера.
- а) Традиційне лідерство;
 - б) легальне лідерство;
 - в) харизматичне лідерство.

67. Які з наведених ознак не є ознаками політичної еліти?

- 1) організаторські здібності;
- 2) значний обсяг державної та інформаційної влади;
- 3) низький соціальний статус;
- 4) велика соціальна група;
- 5) безпосередня участь у здійсненні влади;
- 6) нейтральність щодо прийняття політичних рішень.

68. «Відбірна» система конкуруючих виборних меншин – це порядок, який називається:

- 1) секторальний елітизм;
- 2) селективна поліархія;
- 3) корпоративізм;
- 4) поліархія;
- 5) неокорпоративізм.

69. На думку М. Германн, що найбільшою мірою впливає на політичного лідера?

- 1) ситуація, за якої лідер прийшов до влади;
- 2) політичні переконання лідера;
- 3) міжнародне становище;
- 4) політичний стиль лідера;
- 5) реакція лідера на екстремальні обставини;
- 6) національні традиції та звичаї;
- 7) політичний досвід лідера;
- 8) характер політичної культури суспільства;
- 9) мотиви поведінки лідера;
- 10) тип соціально-економічних відносин у суспільстві.

70. Автором концепції національної аристократії є:

- 1) Г. Сковорода;
- 2) В. Парето;
- 3) Ш.-Л. Монтеск'є;
- 4) В. Липинський.

71. Першим запровадив до наукового дискурсу термін «політична еліта»:

- 1) Г. Моска;
- 2) Платон;
- 3) В. Парето;
- 4) Ф. Ніцше;
- 5) Н. Макіавеллі.

72. Деривації – це:

- 1) безпосередні прояви базових, глибинних почуттів та інстинктів;
- 2) інстинкт соціальності;
- 3) поверхневий шар теорій, який є мінливим і швидко пристосовується до конкретних соціальних обставин;
- 4) риси, які властиві політичній еліті.

73. Залишки (рецидуси) – це:

- 1) безпосередні прояви базових, глибинних почуттів та інстинктів;
- 2) сексуальний інстинкт;
- 3) поверхневий шар теорій, який є мінливим і швидко пристосовується до конкретних соціальних обставин;
- 4) риси, які властиві політичній еліті.

74. Згідно з типологією В. Парето, політичні еліти з перевагою залишків II класу називаються:

- 1) «лисицями»;

- 2) «левами»;
- 3) «пожежниками».

75. Яку теорію ілюструє ця теза: «Способом боротьби з кланами еліти, які узурпували владу, є децентралізація влади, обмеження політичного впливу і владних претензій політичних лідерів, демократизація політичних партій»?

- 1) теорію поліархії;
- 2) демократичний елітизм;
- 3) плюралістичну теорію еліт;
- 4) консервативний елітизм;
- 5) класичний елітизм;
- 6) неомарксизм.

76. Головною ознакою керівного класу за теорією Г. Моски є:

- 1) військова доблесть;
- 2) багатство;
- 3) організованість;
- 4) походження.

77. Вузьке коло осіб, що є частиною структури панівної меншості та зосереджує у своїх руках найбільшу кількість найважливіших владних ресурсів, – це:

- 1) клан;
- 2) клієнтела;
- 3) кліка;
- 4) каста;
- 5) кокус.

78. За функціональним критерієм політична еліта поділяється на:

- 1) вищу, середню, нижчу;
- 2) загальнонаціональну, регіональну;
- 3) партійну, парламентську, адміністративно-управлінську, дипломатичну;
- 4) панівну і непанівну.

79. До політичних еліт нижчого рівня належать:

- 1) лідери найвпливовіших політичних партій та фракцій;
- 2) народні депутати, які не посідають керівних або лідерських посад у парламенті, голови облдержадміністрацій, голови міських (у великих містах) та обласних рад;
- 3) голова держави, голова уряду, спікер;
- 4) олігархи, які займаються політичною діяльністю;
- 5) місцеві публічні лідери, лідери місцевих партійних осередків, депутати місцевих рад, голови сільських, селищних, районних, районних у містах, міських (у невеликих містах) рад.

80. Який психологічний тип лідерства характеризується: підозрілістю, одержимістю владою, надчутливістю, недовірою, інверсійним типом мислення, непередбачуваністю?

- 1) параноїдальний;
- 2) демонстративний;
- 3) харизматичний;

- 4) компульсивний;
- 5) депресивний;
- 6) шизоїдний.

81. Політичний стиль лідера – це:

1) сукупність стандартних процедур розробки і прийняття рішень, визначення політичного курсу і методів його здійснення, різні способи взаємодії лідера з послідовниками, типи реагування на проблеми і вимоги різних соціальних груп;

2) символічне уявлення про особу, яке формується через цілеспрямовані професійні зусилля з метою підвищення успішності діяльності або досягнення суб'єктивного психологічного ефекту;

3) процес створення ситуації, коли різні члени групи, очолювані лідером, можуть досягти результату з максимальною економією при мінімальних затратах робочого часу.

82. Яку теорію ілюструє ця теза: «Головна функція еліти як панівної меншості полягає у представництві та реалізації інтересів більшості»?

- 1) теорію поліархії;
- 2) демократичний неоелітизм;
- 3) плюралістичну теорію еліт;
- 4) консервативний неоелітизм;
- 5) класичний елітизм;
- 6) неомарксизм.

83. За критерієм структурної інтеграції та ціннісного консенсусу виокремлюють наступні типи політичних еліт:

- 1) загальнонаціональні та регіональні еліти;
- 2) атомізовані, фрагментовані еліти; еліти, консолідовані на ідеологічному підґрунті; консенсусно об'єднані еліти;
- 3) легітимні та нелегітимні еліти;
- 4) еліти крові, еліти власності, еліти інтелектуальної продуктивності;
- 5) консервативні, ліберальні, соціалістичні, соціал-демократичні еліти.

84. Порядок, який характеризується множинністю центрів влади та обмеженістю народного суверенітету, – це:

- 1) секторальний елітизм;
- 2) селективна поліархія;
- 3) корпоративізм;
- 4) поліархія;
- 5) неокорпоративізм.

85. До політичних еліт вищого рівня належать:

- 1) лідери найвпливовіших політичних партій та фракцій;
- 2) народні депутати, які не посідають керівних або лідерських посад у парламенті, голови облдержадміністрацій, голови міських (у великих містах) та обласних рад;
- 3) голова держави, голова уряду, спікер;
- 4) олігархи, які займаються політичною діяльністю;

5) місцеві публічні лідери, лідери місцевих партійних осередків, депутати місцевих рад, голови сільських, селищних, районних, районних у містах, міських (у невеликих містах) рад.

86. За визначенням Л. Сморгунова політико-управлінська мережа – це:

1) демократична система узгодження інтересів, які виражаються через інститути, організації, асоціації;

2) система державних і недержавних утворень у певній сфері політики, які взаємодіють між собою на ґрунті ресурсної залежності з метою досягнення згоди з політичного питання, що цікавить усіх, використовуючи формальні та неформальні норми;

3) обмежена кількість примусових, ієрархізованих, функціонально диференційованих груп інтересів;

4) об'єднання індивідів на ґрунті спільних інтересів, головна мета яких – тиск на інститути влади для забезпечення прийняття бажаних для себе рішень.

87. Радянська політична еліта отримала назву:

1) олігархія;

2) автократія;

3) номенклатура;

4) геронтократія.

88. Політико-економічний клан – це:

1) особливий тип непублічних і неофіційних стосунків, які базуються на взаємних послугах і характеризуються неформальністю, особистою залежністю, солідарністю, персональністю та відсутністю дружніх або родинних зв'язків;

2) орієнтовані на конкретну особистість утворення, які характеризуються неформальними стосунками внутрішньогрупової солідарності та взаємодопомоги, вираженою ієрархічністю, відсутністю фіксованих посад і членства, наявністю певних неформальних правил внутрішньогрупової поведінки та спільністю інтересів;

3) співтовариство, що інтегрує «своїх» людей на основі взаємної довіри і готовності заради «спільної справи» знехтувати моральними і правовими нормами стосовно інших громадян.

89. Селекторат – це:

1) коло осіб, які здійснюють підбір кадрів, відбір претендентів на певні посади;

2) громадяни, які мають право брати участь у виборах певного органу, політичної партії або посадової особи;

3) група послідовників та прихильників політичного лідера.

90. Хто є автором типології політичних еліт за критерієм структурної інтеграції та ціннісного консенсусу?

1) Дж. Домхофф;

2) Дж. Сарторі;

3) Дж. Хіглі;

4) Ф. Шміттер.

91. До політичних еліт середнього рівня належать:

1) лідери найвпливовіших політичних партій та фракцій;

2) народні депутати, які не посідають керівних або лідерських посад у парламенті, голови облдержадміністрацій, голови міських (у великих містах) та обласних рад;

3) голова держави, голова уряду, спікер;

4) олігархи, які займаються політичною діяльністю;

5) місцеві публічні лідери, лідери місцевих партійних осередків, депутати місцевих рад, голови сільських, селищних, районних, районних у містах, міських (у невеликих містах) рад.

92. Для демократичних політичних систем властивий пріоритет таких групових політичних акторів як:

1) групи інтересів, групи тиску, політичні партії, парламентські фракції;

2) клани, кліки, клієнтели.

93. Специфічний тип напівдемократії, який характеризується проведенням загальних, чесних, конкурентних виборів, але водночас практично не реалізуються властиві демократії політичні та громадянські права і свободи, – це:

1) гіпердемократія;

2) охлократія;

3) електоральна демократія;

4) автократія.

94. Модернізаційна роль політичної еліти проявляється зокрема й у спроможності ефективно вирішувати конфлікти і кризи модернізації. Криза, яка пов'язана з проблемами загальнонаціональної інтеграції та самоідентифікації громадян на ґрунті численних етнічних та соціальних розбіжностей, називається:

1) кризою участі;

2) кризою проникнення;

3) кризою розподілу;

4) кризою ідентичності;

5) кризою легітимності.

95. Система поглядів, яка визнає дихотомію «еліта – маса» необхідною, неминучою та корисною для суспільства, називається:

1) елітизм;

2) елітаризм;

3) егалітаризм;

4) аристократизм.

96. Важливий чинник елітотворчих та лідеротворчих процесів в Україні, який набув особливої актуальності протягом 1990–х рр.:

1) лобізм;

2) фінансово-промислові групи;

3) адміністративно-господарська номенклатура;

4) правозахисний рух.

97. На думку дослідника радянської політичної еліти М. Восленського, чисельність номенклатури за часів Л. Брежнєва дорівнювала близько:

1) 1 млн. осіб;

- 2) 300 тис. осіб;
- 3) 750 тис. осіб;
- 4) 5 тис. осіб.

98. За класифікацією К. Годжкінсона, лідери, які зорієнтовані перш за все на представництво інтересів тих соціальних груп, які їх підтримали, називаються:

- 1) лідери-техніки;
- 2) лідери-кар'єристи;
- 3) лідери-політики;
- 4) лідери-поети.

99. У якій із систем рекрутування вибори виступають пріоритетним засобом відбору?

- 1) системі гільдій;
- 2) антрепренерській системі.

100. Автором (авторами) теорій політико-управлінських мереж є:

- 1) Дж. Річардсон;
- 2) Ж. Боден;
- 3) П. Сабатьєр;
- 4) Дж. Кінгдон;
- 5) Ж. Сорель.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Аналіз понять політичного класу, керівного класу, панівного класу та політичної еліти в сучасному політологічному дискурсі.
2. Політична еліта в історії української політичної думки.
3. Уявлення про політичну еліту і лідерство в соціально-політичних утопіях Нового часу.
4. Феномен деструктивного політичного лідерства в дослідженнях Е. Фромма.
5. Порівняльна характеристика елітистських концепцій Г. Москі і В. Парето.
6. Порівняльний аналіз сучасних теорій політичних еліт.
7. Критика теорій плюралізму еліт.
8. Сучасні тенденції формування політичних еліт і лідерства в Україні.
9. Роль національно-демократичної еліти у вітчизняному елітотворчому процесі.
10. Українська політична еліта в 90-х рр. XX ст.
11. Етапи становлення української політичної еліти доби незалежності.
12. Становлення інституту політичного лідерства в незалежній Україні.
13. Роль особистості у політичному процесі.
14. Головні канали рекрутування політичних еліт і лідерів в Україні.
15. Порівняльний аналіз теорій політичного лідерства.
16. Проблема політичного лідерства у політико-філософських ученнях Стародавньої Греції.
17. Структура та особливості політичного класу сучасної України.
18. Партийна еліта в сучасній українській політиці.
19. Дипломатична еліта у структурі політичного класу.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Абашкина Е. Б., Косолапова Ю. Н. О теориях лидерства в современной политической психологии. *США: экономика, политика, идеология*. 1993. № 4. С. 13–21.
2. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. Москва: Серебряные нити, 2001. 416 с.
3. Аллярова Ж. С. Концептуализация природы лидерства как феномена. *Известия Томского политехн. ун-та*, 2010. Т. 316. № 6. С. 203–207.
4. Аристотель. Политика. *Древнегреческая философия. От Платона до Аристотеля: сочинения / пер. с др.-греч.; сост., вступ. ст. и коммент. В. Шкоды*. Харьков: Фолио; Москва: ООО «Фирма «Изд-во АСТ», 1999. С. 441–699.
5. Ашин Г. Зміна еліт. *Незалежний культурологічний часопис «І»: У пошуках втрачених еліт*. 2006. № 45. С. 174–183.
6. Ашин Г. К. Курс истории элитологии: учебное пособие. Москва: МГИМО, 2003. 302 с.
7. Ашин Г. К., Кравченко С. А., Лозанский Э. Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий. Москва: Экзамен, 2001. 608 с.
8. Ашин Г. К. Формы рекрутирования политических элит. *Общественные науки и современность*. 1998. № 3. С. 85–96.
9. Бендас Т. Психология лидерства: учебное пособие. Санкт-Петербург: Питер, 2009. 740 с.
10. Блондель Ж. Политическое лидерство: путь к всеобъемлющему анализу. Москва, 1992. 135 с.
11. Брехаря С. Г. Бізнес-еліта в сучасній Україні: засоби впливу на політичний процес. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 1 (45). С. 100–110.
12. Видрін Д. В Україні еліта любіє переважно групові інтереси. *Національна безпека і оборона*. 2003. № 9 (45). С. 98–115.
13. Волобуева М. М. Философия харизматического лидерства и ее имплицитность в поле гуманитарного знания. *Философия*. 2003. Т. 35. Вып. 1. С. 69–73.
14. Гаман-Голутвина О. В. Политическая элита – определение основных понятий. *Полис*. 2000. № 3. С. 97–103.
15. Гаман-Голутвина О. В. Региональные элиты России: персональный состав и тенденции эволюции (I). *Полис*. 2004. № 2. С. 6–19.
16. Ганжуров Ю. С. Особливості структуризації українського парламенту. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 1 (45). С. 54–65.

17. Голяд І. Методологічні проблеми дослідження політичної еліти. *Магістеріум*. Вип. 10: Політологічні студії. 2002. URL: http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/Mahisterium/MAG_ISSUE10_2002_politik/01_goliyad_i.pdf
18. Головатий М. Ф. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст. *Політичний менеджмент*. 2006. Спец. вип. (вересень). С. 42–47.
19. Горбач Д. Еволюція української політичної еліти: від партійних босів до босів великого бізнесу. *Наукові записки Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія»*. 2003. Т. 22. Ч. 2: Суспільні науки. С. 196–200.
20. Гофман А. Б. Семь лекций по истории социологии: учеб. пособие для вузов. Москва: Книжный дом «Университет», 2001. 216 с.
21. Дай Т. Р. Элиты не должны костенеть. Рекрутирование элит. *Русский журнал*. 2009. 1 марта. URL: <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/Elity-ne-dolzhy-kostenet>
22. Даль Р. А. Полиархическая демократия. *Теория и практика демократии. Избранные тексты: сб. / Центр исслед. постиндустриального общества; сост. Р. Даль, И. Шапиро, Х. А. Чейбуб; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина*. Москва: Ладомир, 2006. С. 40–44.
23. Даль Р. А. Полиархия, плюрализм и пространство. Последствия исторических сдвигов, связанных с изменением пространства. *Электронная библиотека «Гумер»*. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/dal/pol_pl.php
24. Дафт Р. Л. (при участии П. Лейн). Уроки лидерства. Москва: ЭКСМО, 2007. 480 с.
25. Дегтярев А. А. Методологические подходы и концептуальные модели в интерпретации политических решений (II). *Политанализ.Ру*. URL: http://www.politanaliz.ru/articles_56.html
26. Дергульян Г. Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение. *Полис*. 2000. № 3. С. 18–30.
27. Досвід успішного виконання політичною елітою своїх функцій в інших країнах. *Національна безпека і оборона*. 2003. № 9 (45). С. 55–56.
28. Елизаров В. П. Элитистская теория демократии и современный российский политический процесс. *Полис*. 1999. № 1. С. 72–78.
29. Елисеев С. М. Выйти из «бермудского треугольника»: о методологии исследования посткоммунистических трансформаций. *Полис*. 2002. № 6. С. 71–82.
30. Жданов І., Якименко Ю. Україна у ХХ столітті: виклики для політичної еліти. *Національна безпека і оборона*. 2003. № 9 (45). С. 28–39.
31. Зеленько Г. Контексти політичного лідерства на постсоціалістичному просторі. *Політичний менеджмент*. 2006. Спец. вип. (вересень). С. 136–146.
32. Зеленько Г. Фактори формування політичного класу в країнах Центрально-Східної Європи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 1 (45). С. 164–176.
33. Зливков В. Проблеми соціальної самоідентифікації української еліти. *Соціальна психологія*. 2004. № 6 (8). С. 3–16.
34. Имидж лидера. Психологическое пособие для политиков / под ред. Е. В. Егоровой-Гантман. Москва: О-во «Знание», 1994. 264 с.

35. Кирилук Ф. М. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби: навч. посіб. Київ: Центр учбової л-ри, 2008. 414 с.
36. Кирилук Ф. М. Новітня політологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Центр учбової л-ри, 2009. 564 с.
37. Кононенко Н. В. Механізм формування та шляхи інституалізації сучасної української еліти. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2007. Вип. 36: Курасівські читання – 2007: Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. С. 295–299.
38. Кононенко Н. В. Політичний клас у сучасних Україні та Росії: актор чи модератор політичного процесу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 38. С. 94–107.
39. Корнієнко В. О., Похило І. Д. Ефективність політичного лідера: критерії та механізми реалізації в сучасній Україні. Вінниця: ВНТУ, 2009. 140 с.
40. Короткий оксфордський політичний словник / за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. 789 с.
41. Кочубей Л. О. Сучасні політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 1 (45). С. 37–54.
42. Крыштановская О. В. Современные концепции политической элиты и российская практика. *Мир России*. 2004. № 4. С. 3–39.
43. Крыштановская О. В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту. *Общественные науки и современность*. 1995. № 1. С. 51–65.
44. Кудряшова Е. В. Лидер и лидерство. Исследование лидерства в современной западной общественно-политической мысли. Архангельск: Изд-во Поморского международ. пед. ун-та, 1996. 256 с.
45. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. Львів: Кальварія, 1996. 224 с.
46. Макиавелли Н. Государь. Москва: Планета, 1990. 80 с.
47. Мандзій Л. С. Політичні еліти постсоціалістичних країн: проблеми методології дослідження. Вісник Львівського університету: філос. науки. 2002. Вип. 4. С. 171–176. URL: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/Visnyk4/Politologija/Mandzij.htm>
48. Менли Дж. Ф. Неоплюрализм: анализ двух видов плюрализма с позиций классовой теории. *Теория и практика демократии. Избранные тексты*: сб. / Центр исслед. постиндустриального общества; сост. Р. Даль, И. Шапиро, Х. А. Чейбуб; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. Москва: Ладомир, 2006. С. 325–335.
49. Михальченко М. І. Пошук лідерів: чесних, талановитих, справедливих... *Політичний менеджмент*. 2006. Спец. вип. (вересень). С. 15–21.
50. Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия. *Социс*. 2000. № 1. С. 107–116.
51. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии [фрагм.]. *Антология мировой политической мысли*: в 5 т. / ред.-науч. совет:

- Г. Ю. Семигин (пред.) и др. Москва: Мысль, 1997 – Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. 1997. С. 185–197.
52. Моска Г. Правящий класс. *Социс.* 1994. № 10. С. 187–198.
53. Моска Г. Правящий класс. *Социс.* 1994. № 12. С. 97–117.
54. Моска Г. Элементы политической науки. *Социс.* 1995. № 4. С. 138–146.
55. Моска Г. Элементы политической науки. *Социс.* 1995. № 5. С. 134–143.
56. Моска Г. Элементы политической науки. *Социс.* 1995. № 8. С. 130–139.
57. Московичи С. Век толп. Москва: Центр психологии и психотерапии, 1996. 478 с.
58. Мухаев Р. Т. Политология: учеб. для студентов юрид. и гуманитар. факультетов. Москва: ПРИОР, 2002. 432 с.
59. Мясников О. Г. Смена правящих элит: «консолидация» или «вечная схватка»? *Полис.* 1993. № 1. С. 52–60.
60. Назарчук А. В. Сетевое общество и его философское осмысление. *Вопросы философии.* 2008. № 7. С. 61–75.
61. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла : сборник. Минск: ООО «Попурри», 1997. С. 55–257.
62. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Минск: ООО «Попурри», 1997. 624 с.
63. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: монографія. Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту імені Володимира Даля, 2006. 216 с.
64. Новакова О. В. Політична еліта України: проблема демократичної консолідації. *Політичний менеджмент.* 2007. Спец. вип. (вересень). URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=74&c=1740>
65. Обушний М. І. Політичні партії у формуванні національних еліт. *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: зб. наук. пр.* / Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України та ін. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. Т. 2. С. 143–146.
66. Ожиганов Э. Н. Концепция «демократического элитизма» в современной буржуазной политологии США. *Правоведение.* 1975. № 6. С. 90–96.
67. Олейник А. Модель сетевого капитализма. *Восток: альманах.* 2004. № 4 (16). URL: http://www.situation.ru/app/j_art_366.htm
68. Ольшанский Д. В. Политическая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 576 с.
69. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс [фрагм.]. *Кирилюк Ф. М. Історія зарубіжних політичних вчень Нової доби: навч. посіб.* Київ: Центр учбової л-ри, 2008. С. 403–410.
70. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии [фрагм.]. *Антология мировой политической мысли: в 5 т. / ред.-науч. совет : Семигин Г. Ю. (пред.) и др.* Москва: Мысль, 1997 – Т. 4: Российская политическая мысль XX в. 1997. С. 305–322.
71. Парето В. Компендиум по общей социологии [фрагм.]. *Антология мировой политической мысли: в 5 т. / ред.-науч. совет: Семигин Г. Ю. (пред.) и др.* Москва: Мысль, 1997 – Т. 2: Зарубежная политическая мысль XX в. 1997. С. 58–79.
72. Парсонс Т. О социальных системах. Москва: Академ. проект, 2002. 832 с.

73. Пастухов В. Б. От номенклатуры к буржуазии: «новые русские». *Полис*. 1993. № 2. С. 49–56.
74. Пахарев А. Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. Киев: Знання України, 2006. 296 с.
75. Пахарев А. Д. Политические элиты современной Украины: каналы рекрутирования. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 1 (45). С. 27–36.
76. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. Киев: Знання України, 2001. 270 с.
77. Пахарев А. Д. Формирование политических элит и лидеров в условиях парламентаризма и многопартийности. *Вісник Донецького ун-ту*. Сер. Б: Гуманітарні науки. 2000. № 2. С. 263–267.
78. Пахарев А. Д. Хамелеономания властных элит в условиях переходных политических систем. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї* / редкол.: Курас І. Ф. (голова) та ін. Київ, Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2005. Вип. 7. С. 208–215.
79. Пахарев А. Д. Політико-управлінська еліта України: шляхи становлення, тенденції розвитку. *Політичний менеджмент*. 2008. Спец. вип. (серпень). URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=88&c=2176>
80. Пахарев А. Д. Політичне лідерство: історико-політологічний контекст і сучасне становище: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політ. ін-ти та процеси» / Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. Київ, 2003. 32 с.
81. Пахарев А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні: навч. посіб. Київ: Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 182 с.
82. Пахарев А. Д. Проблеми формування політичних еліт у маргіналізованому суспільстві: український вимір. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2007. Вип. 36: Курасівські читання – 2007: Влада і сусп-во в сучасній Україні: механізми взаємодії. С. 276–284.
83. Пахарев А. Теоретичні основи політичного лідерства в сучасній політичній науці. *Політичний менеджмент*. 2006. Спец. вип. (вересень). С. 22–29.
84. Пашина Н. П. Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства: Монографія. Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2013. 416 с.
85. Пашина Н. П. Демократична консолідація суспільства: сутність та специфіка. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 15. С. 287–297
86. Перельгина Е. Б. Психология имиджа: учеб. пособие. Москва: Аспект Пресс, 2002. 223 с.
87. Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства. *Незалежний культурологічний часопис «І»: У пошуках втрачених еліт*. 2006. № 45. С. 94–106.
88. Платон. Государство. *Древнегреческая философия. От Платона до Аристотеля: сочинения* / пер. с др.-греч.; сост., вступ. ст. и коммент. В. Шкоды. Харьков: Фолио; Москва: ООО «Фирма «Изд-во АСТ»», 1999. С. 91–438.

89. Политическая психология: учебное пособие для вузов / под общ. ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева. Москва: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 858 с.
90. Політика в особах: Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти: навч. посіб. / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. 400 с.
91. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: Парламентське вид-во, 2010. 336 с.
92. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
93. Політологія: підручник / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. Київ: ВЦ «Академія», 2008. 568 с.
94. Психология и психоанализ власти: хрестоматия / ред.-сост. Д. Я. Райгородский. Самара: Издательский дом «Бахрах», 1999 – Т. 1. 1999. 608 с. ; Т. 2. 1999. 576 с.
95. Розумюк В. М. Політичні еліти в олігархічних режимах. *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй: зб. наук. пр.* / Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України та ін. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. Т. 2. С. 383–395.
96. Рудич Ф. М. Політичне лідерство в країнах СНД і Балтії: загальне, особливе. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2 (17). С. 3–18.
97. Рудич Ф. М. Політичне лідерство на пострадянському просторі: методологічний контекст. *Політичний менеджмент*. 2006. Спец. вип. (вересень). С. 5–13.
98. Рудич Ф. М. Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення: у 2 ч. *Віче*. 2009. Ч. 1. № 9. URL: <http://www.viche.info/journal/1449>; Ч. 2. № 11. URL: <http://www.viche.info/journal/1498>
99. Рудич Ф. М. Політичний клас України: виклики сучасності. *Політичний менеджмент*. 2008. Спец. вип. (серпень). URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=88&c=2175>
100. Рудич Ф. М. Політологія: підручник. Київ: Либідь, 2006. 480 с.
101. Рябошапка С. Синдром финансово-промышленных групп: многословное умолчание. *Зеркало недели*. 1994. № 8 (8) (26 ноября – 2 декабря).
102. Рябошапка С. Что такое ФПР и как они воюют против?.. Финансово-промышленные группы: заговор спасающихся? *Зеркало недели*. 1994. № 4 (4) (29 октября – 4 ноября). URL: <http://www.zn.ua/2000/2040/44766>
103. Сартори Дж. Вертикальная демократия. *Полис*. 1993. № 2. С. 80–89.
104. Сен-Симон А. Письма женевого обитателя к современникам. *Утопический социализм: хрестоматия* / общ. ред. А. И. Володина. Москва: Политиздат, 1982. 512 с.
105. Сергієнко Ю. Г. Вплив національної еліти на стан політичної системи України. *Модернізація політичної системи України: стан та перспективи розвитку*: зб. наук. пр. за матеріалами III Всеукр. наук.-практ. конф., 23 жовтня 2009 р. / М-во освіти і науки України, Східноукр. нац. ун-т імені Володимира Даля. Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту імені Володимира Даля, 2010. С. 19–21.

106. Сидоренко М. Проблема суб'єкта політичної модернізації в Україні і Росії. *Політичний менеджмент*. 2007. Спец. вип. (вересень). URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=74&c=1746>
107. Сморгунов Л. В. Сетевой подход к политике и управлению. *Полис*. 2001. № 3. С. 103–112.
108. Такер Р. Политическая культура и лидерство в Советской России. От Ленина до Горбачева. *США: экономика, политика, идеология*. 1990. № 2. С. 87–95.
109. Такер Р. Проблемы политического лидерства в советском обществе. *Общественные науки*. 1989. № 5. С. 51–65.
110. Танчер В. В. Теории неолитизма в свете демократической трансформации и украинские реалии. *Социс*. 1999. № 10. С. 16–26.
111. Теория политики: учебное пособие / под ред. Б. А. Исаева. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 464 с.
112. Токвиль А. де. Демократия в Америке. *Теория и практика демократии. Избранные тексты: сборник* / Центр исслед. постиндустриального общества; сост. Р. Даль, И. Шапиро, Х. А. Чейбуб; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. Москва: Ладомир, 2006. С. 393–395.
113. Токовенко О. Пащенко В. Дослідження регіональних політичних еліт: у пошуках теоретичного обґрунтування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2009. Вип. 44: Курасівські читання–2009: Політичний простір України: регіональні виміри. С. 108–116.
114. Тощенко Ж. Т. Элита? Клань? Касты? Клики? Как называть тех, кто правит нами? *Социс*. 1999. № 11. С. 123–133.
115. Траверсе О. «Правлячий клас» на початковому етапі демократичних змін в українському соціумі. *Політичний менеджмент*. 2008. Спец. вип. (серпень). URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=88&c=2182>
116. Фрейд З. По ту сторону принципа насладжения. Тотем и табу. «Я» и «Оно». Неудовлетворенность культурой. Харьков; Белгород, 2012. 480 с.
117. Фройденштайн Р. Німецькі еліти – консенсусна модель. *Незалежний культурологічний часопис «І»: У пошуках втрачених еліт*. 2006. № 45. С. 158–161.
118. Фромм Э. Адольф Гитлер. Клинический случай некрофилии. Москва: Прогресс, 1992. 256 с.
119. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: АСТ, 2004. 635 с.
120. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. Минск: Попурри, 1998. 672 с.
121. Херманн М. Дж. Стили лидерства в формировании внешней политики. *Полис*. 1991. № 1. С. 91–98.
122. Хигли Дж. Демократия и элиты: лекция. *Русские чтения*. 2006. 20 октября. URL: <http://www.inop.ru/files/Higley.doc>
123. Хигли Дж., Пакульский Я. Смена элиты и лидеров в либеральных демократиях. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 1. С. 67–84.
124. Шедлер А. Что представляет собой демократическая консолидация?: в 3 ч. *Русский журнал*. 2000 – Ч. 1. 2000. 3 октября. URL: http://old.russ.ru/politics/meta/20001003_schedler.html

- Ч. 2. 2000. 6 октября. URL: http://old.russ.ru/politics/meta/20001006_schedler.html
- Ч. 3. 2000. 10 октября. URL: <http://old.russ.ru/politics/meta/20001010.html>
125. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія: підручник. Київ: Центр учбової л-ри, 2010. 472 с.
126. Шмиттер Ф. Неокорпоративизм. *Електронна бібліотека «Гумер»*. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/34.php
127. Щербенко Е. В. Політичний клас і вироблення національної ідеї. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 1 (45). С. 121–134.
128. Юнг К. Г. Психологические типы. Санкт-Петербург: Азбука, 2001. 732 с.
129. Crises and Sequences in Political Development / by L. Binder et al. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1971. 326 p.

Навчальне видання

БАЛАЦЬКА Олена Борисівна

ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ЛІДЕРСТВО

Оригінал-макет

Погорелова Т.В.

Підписано до друку 26.05.2020.
Формат 60x84¹/₁₆. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. 8,5. Обл.-вид. арк. 9,0.
Тираж 100 екз. Вид. № 3279. Замов. № 19(2020).
Ціна договірна.

**Видавництво Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля**

Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.03 р.
Адреса видавництва: просп. Центральний, 59а,
м. Северодонецьк, 93400
E-mail: vidavnictvosnu.ua@gmail.com

Надруковано:
Відділ технічного обслуговування СНУ ім. В. Даля
Адреса: просп. Центральний, 59-а
м. Северодонецьк, 93400